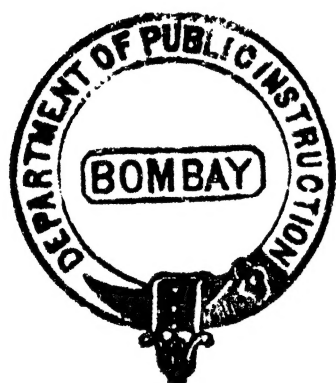

મૂળોળ વિદ્યાનાં મૂળતત્ત્વો.

ભાગ ૧.

કીમત પાણી બે

गूजरात विद्यापीठ ग्रंथालय

[गुजराती कॉपीराइट विभाग]

अनुक्रमांक १७८९

वर्गिक

पुस्तकनुं नाम ભૂગોળવિદ્યાનાં મૂળતત્ત્વ

-૧

વિષય મા ૩૪ : ૮૪૬ : ૨

The Department of Public Instruction, Bombay.

OUTLINES OF GEOGRAPHY.

PART I.

BY

SIR T. C. HOPE, K. C. S. I., C. I. E.

REVISED, CORRECTED AND ENLARGED

BY

RÂO SÂHEB MAHIPATRÂM RÛPRÂM NILKANTH, C. I. E.

GUJARATHI TRANSLATOR, EDUCATIONAL DEPARTMENT.

FOURTEENTH INTERIM EDITION—30,000 COPIES.

---

*(Registered for Copy-right under the Government
of India's Act XXV of 1867.)*

B o m b a y :

GOVERNMENT CENTRAL BOOK DEPÔT.

1906

(ALL RIGHTS RESERVED.)

Price One Annas and Nine Pies.

BOMBAY,

Printed at the "Indu-Prakash" Joint Stock Co's Press.

મુંબઈ ઈલાકાનું સરકારી કેળવણી ખાતું.

ભૂગોળવિદ્યાનાં મૂળતત્ત્વો.

ભાગ ૧.

રચનાર,

સર ટી. સી. હોપ,

તેમાં સુધારો વધારો કરનાર

રાજસાહેબ મહીપતરામ રૂપરામ નીલકંઠ, સી. આર્થ. ઈ.

ગુજરાતી ટ્રાન્સલેટર, એગ્રિકલ્ચરલ ડિપાર્ટમેન્ટ.

ચૌદમી વચગાળેની આવૃત્તિ—૩૦,૦૦૦ પ્રત.

આ પુસ્તકની માલિકી સન ૧૮૬૭ ના ૨૫ મા આક્ટ મુજબ નોંધેલી છે.

મુંબઈ.

ગવર્નમેન્ટ સેન્ટ્રલ બુક પ્રિપ્રા.

પ્રસ્વી સન ૧૯૦૬.

આ પુસ્તક સંબંધી સર્વે અધિકાર સરકારે સ્વાધીન રાખેલા છે.

કિંમત પાંચા બે આના.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાતી કૌપીરાઈટ-સંગ્રહ
૧૭૬૧

મુંબઈ,

“ઇન્ડુ પ્રકાશ” જાઈન્ટ સ્ટોક કંપનીના છાપખાનામાં છાપ્યું.

ભૂગોળવિદ્યા મળાવવાવિષે

મહેતાજીને સૂચના.

ભૂગોળવિદ્યા નીચે લખ્યા પ્રમાણે શીખવવી.—

૧. નિશાળમાં જે ઠેકાણે છોકરા બેસતા હોય, તે જગ્યાના ભોંય તળીઆનો નકશો છોકરાંને પૂછી પૂછીને પાટીઆ ઉપર મહેતાજીએ કહાડવો. ને તેમને સમજાવવું કે, આ જગ્યા મોટી છે. તેનો આ નાનો નકશો થયો.

૨. નિશાળની જગ્યા કદી લાંબી હોય તો પાટીઆ ઉપર તેનો નકશો બાણી બેઈ ને ચોરસ પાડવો, ને પછી છોકરાંને પૂછવું કે આ બરાબર છે કે? પછી તેમની પાસે ખરી વાત કહેવડાવવી ને તે નકશો સૂધારવો, એટલે તેમનાં મનમાં બધી વાત બરાબર ઠસશે. એજ રીતે નિશાળની જગ્યા ચોરસ હોય તો પહેલાં તેનો નકશો લાંબો કહાડવો, ને બીજી પાણુ એવી એવી હિકમત કરવી કે, તેથી છોકરા બરાબર સમજે છે કે નહિ તેની પરીક્ષા થાય ને વળી જે સમજતાં હોય તે તેમનાં મનમાં બરાબર ચોટે. ત્યાર પછી દિશાઓની સમજણ પાડવી, ને તે દિશાઓ પ્રમાણે નિશાળની આસપાસ થોડાં ઘર, ને રસ્તા હોય તેનો બને તેટલો નકશો કહાડીને બતાવવો. એ રીતે એક ફળીઆનો નકશો પૂરો કરવો. છોકરાંની નજરમાં તે બરાબર ઠસે, સારે તે બૂસી નાખીને તેવો પાછો નાનો કહાડવો. પછી ચાર દિશા પકડીને ગામની બીજા થોડી મોટી મોટી શેરીઓ કહાડવી. એ રીતે આખા ગામનો નકશો તૈયાર કરવો. તે ગામને

કાટ હોય તો તે પણ લીટીઓ દોરીને કહાડી બતાવવો. એ રીતે તે ગામનો નકશો તે છોકરાંનાં મનમાં બરાબર રહે એટલે તે બૂસી નાંખીને બીજો નાનો કહાડવો; તેની વચમાં કાંઈ કહાડવું નહિ. પછી આસપાસ લગતાં ગામ હોય તે તથા બીજાં ફરતાં ગામ છોકરાંને પૂછી પૂછીને તેઓ દિશા બતાવે ન તે ખરી હોય તો તે લખવાં, ને જેટલે ગાઉને છેટે હોય, તેના માપ પ્રમાણે છેટે લખી તેમ કરવાનું કારણ કહેવું, એટલે છોકરાંને સમજણ પડે કે, નકશામાં ગામડાંની વચ્ચે જે અંતર હોય છે તે ગાઉના માપ પ્રમાણે છે. આશરે કે અમથું મૂકેલું નથી. એ રીતે આસપાસ ડુંગરા, ટેકરા, તળાવ, નદીઓ કે બીજાં એવું હોય તે કહાડવું. જે પરગણામાં નિશાળ હોય, તેનો નકશો પાટીઆ ઉપર એ રીતે તૈયાર કરી બતાવવો, ને ખેતી, હુન્નર વગેરેની ટૂંકામાં હકીકત કહેવી. પછી તેને નાનો કહાડીને તેની જોડે એક બીજાં પરગણું કહાડીને તેની દિશા, સીમા, નદીઓ, ડુંગરો, વગેરે હોય, તે શીખવવું; પછી તેમાંનાં મોટાં ગામ લખી બતાવવાં ને પાક વગેરેની સહજ હકીકત કહેવી. એ રીતે લગતાં પરગણા જોડીને આખા જિલ્લાનો કે એજન્સિનો નકશો પૂરો કરવો. જે પરગણામાં નિશાળ હોય તેની જેટલી જીણી હકીકત શીખવીએ તેટલી બીજાં પરગણાંની બતાવવી નહિ. જેમ જેમ નકશો મોટો થતો જાય, તેમ તેમ જીણી વાતો પડતી મૂકીને મોટી બાબતો લેવી. બીજા જિલ્લા તથા એજન્સિનાં નામ, સીમા, નીપજ, હુન્નર, રોજગાર વગેરેની ટૂંકી હકીકત, તાલુકાનાં નામ, મુખ્ય કસબા કે થોડાં બહુ મોટાં ગામ, મુખ્ય નદીઓ, પહાડ, વગેરે માત્ર શીખવવાં. ચોપડીમાં પર જિલ્લા વગેરેની જીણી બાબતો છે તે મૂકી દેવી. વળી સમજાવવું જે, નદીઓને માટે વાંકી ચંકી

લીટીઓ દારે છે, સરોવરને ઠેકાણે કુંડાળું કહાડે છે, ને ગામને માટે ટપકું કહાડે છે. નદીના વહેવા પરથી દેશનો ઊંચાણનો ને નીચાણનો ભાગ બતાવવો. એ રીતે બીજી બાબતો પણ કહી સમજાવવી. હાથે કાળા પાટીઓ ઉપર ચીતરેલા નકશા ઉપરથી શીખવ્યા પછી વખતે વખતે છાપેલા નકશા દેખાડવા. એમ કરીને સર્વે જિલ્લા ને ઇલાકાનો એકઠો નકશો કહાડીને ગૂજરાત પ્રાંત પૂરો કરવો. પછી આખા ગૂજરાતનું પુનરાવર્તન કરવું. તેમાં આસપાસ અને અંદરના પહાડ, મોટી નદીઓ, સરોવર, સમુદ્ર, અખાત, નદીનાં મૂળ તથા મુખ, મોટાં શહેર, કસ્બા, દેશી રાજ્યો, નીપજ, રાજ્યરીતિ, લોકના રોજગાર, લક્ષણ, ધર્મ રીતભાત વગેરે ટૂંકામાં શીખવવાં. એ વખતે મુંબઈ ઇલાકાનો નકશો વાપરવો.

૩. ગૂજરાતની દક્ષિણ અને પૂર્વ સીમા પરથી મુંબઈ ઇલાકાના બીજા પ્રાંતોમાં ઊતરવું. એક દેશ, પ્રાંત, ઇલાકો, કે ખંડનો નકશો શીખવીને બીજાનો આરંભ કરતી વેળા હમેશા જાણીતાપરથી અજાણ્યા પર જવું. અહિં ગૂજરાતનો નકશો શીખવ્યા પછી મુંબઈ ઇલાકાનો શીખવતી વખતે ગૂજરાતથી શરૂ કરી તેને લગતા પ્રથમ દક્ષિણ અને પૂર્વ આવેલા થાણા અને ખાનદેશ જિલ્લા શીખવવા, ને ત્યાર પછી તેઓને લગતા, એમ આખો મુંબઈ ઇલાકો નકશાવડે શીખવવો; પણ ગૂજરાતના જેટલી વિગત બતાવવી નહિ. માત્ર મોટી નદીઓ, પર્વત, મુખ્ય શહેરો, નીપજ, ઉદ્યોગાદિક મોટી બાબતો સમજાવવી.

૪. એ રીતે મુંબઈ ઇલાકો થઈ રહ્યા પછી હિંદુસ્તાનનો નકશો ચલાવવો. અહિં અને પછી હરેક દેશનો નકશો શીખવતા પહેલાં સરહદ સમજાવવી. પછી મોટા કુંગર, નદીઓ, ને શહેરો,

એટલું બતાવીને હૃદયે રાજકીય વિભાગ, હકીકત વગેરે સંક્ષેપમાં શીખવવું. પણ વિસ્તાર કરવો નહિ. દરિયા, ખેટ, વગેરે આવે તે કહેવા ને તેઓની વ્યાખ્યા સમજાવવી. પણ આગળથી વગર કારણે એવી વ્યાખ્યા કહેવી નહિ. ખપ પડે તેમ મોઢે કરાવવી.

૫. યાદ રાખવું કે હમેશા જાણીતા પરથી અજાણ્યા પર જવું. જેમકે હિંદુસ્થાનનો નકશો શીખવવાના આરંભમાં સીમા શીખવીએ તે વારે, કચ્છ અને ખંભાતનો અખાત, અરબી સમુદ્ર, પછી હિંદી મહા સાગર, ઇંદ્યાદિ. તેમજ પહાડોમાં અરવલ્લી ને આબુ, વિંધ્યા, સહ્યાદ્રિ કે પશ્ચિમ ઘાટ, પછી પૂર્વ ઘાટ, શિવાલિક ને હિમાલય.

૬. જડ સૃષ્ટિ રચનાની, કે ચૈતન્યસૃષ્ટિની, કે રાજ્ય, કે ઇતિહાસ સંબંધીની, સંસાર વહેવાર કે ધંધા રોજગાર સંબંધીની હકીકતથી ભૂગોળ વિદ્યાના પાઠને રસિક કરવો, પણ સંભાળ રાખવી કે એ બહુ ન થઈ જાય. એનો બોલો થોડો રાખવો. સહજ યાદ રહે એટલુંજ માત્ર કહેવું. આવૃત્તિમાં એ અર્થે કેટલુંક લખાણ છે. વર્ગની કે ધોરણની યોગ્યતા પ્રમાણે ઘટે એટલું એમાંથી શીખવવું. વખતે સહાયકારી પાઠની મારફતે એ જ્ઞાનમાં ઉમેરો કરવો. આમ ભૂગોળ વિદ્યા પૂરી થયા પહેલાં વાંચનની સોપડીઓમાં ખંડો, દેશો વગેરેનાં નામ ને વર્ણન આવે છે તેને મોટે આખી પૃથ્વીનું સહજ જ્ઞાન સહાયકારી પાઠ વડે આપવાની જરૂર છે, તે પ્રસંગોપાત આપવું.

૭. શિક્ષકોએ અને પરીક્ષકોએ ખૂબ યાદ રાખવું કે આ પુસ્તક બધું નિશાળીઆને મોઢે કરાવવાનું અને પૂછવાનું નથી. સોપડીનાં પાનાં ગોખાવી આ ગ્રંથ શીખવવો નહિ. એમાંનું

અધુ ગાખવાનું નથી. તેમાં વિશેષ કરીને નીચલાં ધોરણોમાં એ-
માંનો મોટો ભાગ પડતો મૂકવો. ક્ષેત્રફળની, ગામની, વસ્તીની વગેરે
સંખ્યા આપી છે તે અને બીજી જીણી બાબતો ઉપલાં ધોરણોને
માટે છે. માત્ર છઠ્ઠા ધોરણમાં પૂર્ણ જ્ઞાન હોવું જોઈએ. નિશાળના
ગામથી, પરગણાથી અને પ્રાંતથી ભૂગોળમાં જેમ દૂર જઈએ તેમ
ઓછી બિના કહેવી. પાસે હોય તે વિષે પૂરું કહેવું અને આવે
જઈએ તેમ ઓછું કરતા જવું. મહેતાજીને તથા પરીક્ષકને સુગમ
પડે માટે છાપમાં ત્રણ પ્રકારના અક્ષર રાખ્યા છે—બાળબોધ,
મોટા ગૂજરાતી અને નાના ગૂજરાતી, બાળબોધ અક્ષરમાં છે તે
સઘળું નીચલાં ધોરણોવાળા નિશાળીઆને મોઢે કરવાનું છે; મોટા
ગૂજરાતી અક્ષરમાં છે તેનો સાર શીખવવો; અને જીણા અક્ષરમાં
છે તેમાંથી પાઠને સરસ કરવાને જોઈએ એટલું થોડું ગરજ પડે
તો લેવું. પાસેની જગ્યાને આ લાગુ પડતું નથી. પાસેનું વધારે
શીખવવું. પરીક્ષકે પણ આ સૂચના લક્ષમાં રાખવી.

૮. નિશાળીઆ પાસે નકશા ચિત્રાવવાનો આરંભ પ્રથમથી
કરાવવો. એથી ભૂગોળનું જ્ઞાન પાડું થશે, અને ભૂલાશે નહિ.
છેક નીચલા ધોરણમાં સહજ મહાંવરો કરાવવો, અને આગળ
જતાં એમાં વધારો કરાવવો.

પ્રસ્તાવના.

આજ પર્યંત સરકારી ગૂજરાતી નિશાળોમાં હોપકૃત ભૂગોળ વિદ્યા શીખવવામાં આવતી. પાછળથી તાલુકાઓની વ્યવસ્થામાં અને દેશોની રાજ્યકીય સ્થિતિમાં ફેરફાર થયાથી, નવું વસ્તીપત્રક બનવાથી, નવાં ધોરણો ઠરવાથી, તથા ખીજાં કારણોથી એમાં ફેરફાર તથા ઉમેરો કરવાની જરૂર જણાઈ. એ સુધારો વધારો નવા વસ્તીપત્રક પ્રમાણે તથા ડેપ્યુટી ઇન્સ્પેક્ટરો વગેરેની મદદથી કેળવણી ખાતાના ઉપરી મહેરબાન આટર્નીડ સાહેબે કર્યો છે. ભૂગોળ વિદ્યા શીખવવાની રીત વિષે પહેલી આવૃત્તિમાં જે સૂચના હતી તેમાં પણ નવાં ધોરણો પ્રમાણે હાલના સમયને અનુસરીને વધારો ઘટારો મહેરબાન એજ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેક્ટર ડાક્ટર યુલર સાહેબના હુકમ મુજબ કરવામાં આવ્યો છે. ભાષાને માટે અને શબ્દોમાં સહજ ફેરફાર કર્યો છે તેની જવાબદારી મારે શીર છે.

મહીપતરામ રૂપરામ નીલકંઠ,

ગૂજરાતી ટ્રાન્સલેટર, એજ્યુકેશનલ ડીપાર્ટમેન્ટ.

છઠ્ઠી આવૃત્તિની પ્રસ્તાવના.

સને ૧૮૯૧ ના ફેબ્રુઆરી માસમાં વસ્તીની ગણતરી થઈ હતી તે પ્રમાણે વસ્તીપત્રકના સરકારી રીપોર્ટ ઉપરથી આ આવૃત્તિમાં વસ્તીની સંખ્યા અને જિલ્લા વગેરેનાં ક્ષેત્રફળમાં સુધારો કર્યો છે. નિશાળો અને તેઓમાં લણનારા નિશાળી આની સંખ્યાના આંકડા પણ ઉત્તર વિભાગના એજ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેક્ટરે તા. ૩૧ માર્ચ ૧૮૯૬ સુધીના આંકડા મોકલેલા તે ઉપરથી સુધાર્યા છે.

માર્ચ સને ૧૮૯૭.

જ. ગૌ. શા.

આ. વાર્ધસ પ્રિન્સિપાલ ટ્રેનિંગ કાલેજ, અમદાવાદ.

અનુક્રમણિકા.

પ્રકરણ.

પૃષ્ઠ.

મહેતાજીને સૂચના	...	...	...	...	...	...	૧
૧ હું. પ્રસ્તાવિક પ્રકરણ	...	...	...	...	...	...	૧
(૧) પૃથ્વીનો આકાર, વગેરે	...	...	...	...	...	...	૧
(૨) દિશાઓ...	...	...	...	...	...	...	૧.
(૩) ભૂગોળવિદ્યામાં આવેલા શબ્દોની વ્યાખ્યા	...	...	...	...	...	...	૨
(૪) જમીન અને પાણીના મોટા ભાગ	...	...	...	...	...	...	૩
૨ જી. એશિયા ખંડ	...	...	...	...	...	...	૪
૩ જી. મુંબઈ ઇલાકા	...	...	...	...	...	...	૫
(૧) સામાન્ય વર્ણન...	...	...	...	...	...	...	૫
(૨) રાજ્યરીતિ	...	...	...	...	...	...	૬
(૩) એના ભાગ	...	...	...	...	...	...	૮
(૪) મુંબઈ શહેર અને બેટ...	...	...	...	...	...	...	૧૧
(૫) અરબસ્તાનમાં મુંબઈ તાબાનાં સંસ્થાન	...	...	...	...	...	...	૧૩
૪ થું. સિંધ	...	...	...	...	...	...	૧૩
૫ મું. કચ્છ	...	...	...	...	...	...	૧૭
૬ હું. ગૂજરાત, ભાગ ૧ લો	...	...	...	...	...	...	૨૦
૭ મું. ગૂજરાત, ભાગ ૨ જો	...	...	...	...	...	...	૪૧
૮ મું. મહારાષ્ટ્ર (દક્ષિણ કે દખણ)	...	...	...	...	...	...	૬૦
૯ મું. મહારાષ્ટ્ર (કોકણ)	...	...	...	...	...	...	૬૬
૧૦ મું. દક્ષિણ મહારાષ્ટ્ર દેશ અને ઉત્તરકાનડા...	...	...	...	...	...	...	૬૯

ભૂગોળવિદ્યા ભાગ ૧ લો.

પ્રકરણ ૧ હું.

(૧) પૃથ્વીનો આકાર વગેરે.

પૃથ્વી ગોળાકાર છે તેની સાબીતીઓ નીચે પ્રમાણે:—

૧. જે લોકો વહાણમાં બેસી પૃથ્વીની પ્રદક્ષિણા કરે છે, તેઓ જે જગ્યાથી નીકળ્યા હોય તેજ જગ્યાએ ફરીને આવે છે.

૨. જ્યારે ચંદ્રગ્રહણ થાય ત્યારે ચંદ્ર ઉપર પૃથ્વીની છાયા પડે છે, તે ગોળ હોય છે.

૩. જેમ જેમ આપણે ઉત્તર તરફ જઈએ તેમ તેમ ધ્રુવ તારો વધારે ઊંચો દેખાય છે.

૪. પૂર્વ ભણીના દેશો કરતાં પશ્ચિમ ભણીના દેશોમાં સૂરજ મોડો* જગે છે.

૫. જેમ જેમ આપણે કોઈ ડુંગરથી વેગળા જઈએ તેમ તેમ પહોળાં તેનો નીચલો ભાગ દેખાતો બંધ થાય છે, પછી તેના વચલો ભાગ અને છેલ્લે તેનું શિખર દેખાતું બંધ થાય છે. એજ પ્રમાણે જ્યારે સપાટ સમુદ્ર ઉપર બંદરમાંથી કોઈ વહાણ હંકારે છે ત્યારે તેનાં સડ, ઢૂવો, વગેરે અનુક્રમે દેખાતાં બંધ થાય છે.

પૃથ્વીની સપાટી ઉપર પાણી અને કારી જમીન બે છે. જો પૃથ્વીની સપાટીના ચાર સરખા ભાગ કરીએ તો તેમાંના લગભગ ત્રણ ભાગ પાણી છે, અને બાકીની કારી જમીન છે.

(૨) દિશાઓ. †

જે દિશામાં સૂરજ જગે છે તેને પૂર્વ દિશા કહે છે.

* મદ્રાસમાં સૂરજ જગે છે તેના કરતાં મુંબઈમાં અડધો કલાક મોડો જગે છે.

† શિક્ષકે પાઠીઆ પર એ દિશાઓનો નકશો કહાડવો.

જે દિશામાં સૂરજ ખાધમ છે તેને પશ્ચિમ દિશા કહે છે.

પૂર્વ દિશા સણી મ્હો કરીને ઉભા રહીએ તો ડાબા હાથ તરફ ઉત્તર દિશા અને જમણા હાથ તરફ દક્ષિણ દિશા છે.

દક્ષિણ અને પૂર્વ દિશા વચ્ચેના અમિ ટોણુ, દક્ષિણ ને પશ્ચિમ દિશા વચ્ચેના નૈર્ઋત્ય ટોણુ, ઉત્તર અને પૂર્વ દિશા વચ્ચેના ઈશાન ટોણુ અને ઉત્તર તથા પશ્ચિમ દિશા વચ્ચેના વાયવ્ય ટોણુ છે.

(૩). ભૂગોળવિદ્યામાં આવેલા શબ્દોની વ્યાખ્યા.

ભૂગોળવિદ્યામાં પૃથ્વીની સપાટીના જે સરખા ભાગ કયા છે. એમાંના એકનું નામ પૂર્વ ગોળાર્ધ અને બીજાનું નામ પશ્ચિમ ગોળાર્ધ છે. આ બંને ગોળાર્ધમાં પાણીથી વીરણાયલી ધણી જમીન છે. (વાસ્તવિક જોતાં દરેક મોટો દ્વીપ છે). પૂર્વ ગોળાર્ધ માંહેલી જમીનને પૂર્વ મહાદ્વીપ અને પશ્ચિમ ગોળાર્ધ માંહેલી જમીનને પશ્ચિમ મહાદ્વીપ કહે છે.

કેારી જમીન—જમીનના જે મોટા ભાગમાં ધણા દેશો આવેલા હોય તેઓને સંઘ કહે છે.

ચારે બાજુએ પાણીથી વીરણાયલા જમીનના ભાગને ચેટ કે દ્વીપ કહે છે.

જમીનનો જે ભાગ ત્રણ બાજુએ પાણીથી તથા એક બાજુએ જમીનથી વીરણાયલો હોય તેને દ્વીપકલ્પ એટલે લગભગ દ્વીપ જોવા કહે છે.

જે સાંકડો જમીનનો ભાગ જમીનના બે મોટા ભાગને સાંધે છે તેને સંયોગી ભૂમિ કહે છે.

જમીનની જે અણી લાંબી થઇને સમુદ્રમાં ગયલી હોય તેને મુશિર કહે છે.

જમીનનો ભાગ થોડો ઊંચો હોય તેને ડુંગર કહે છે, અને વિશેષ ઊંચા ભાગને પર્વત કહે છે, તળીએથી જોડાયલા ડુંગરા અને પર્વ તોને ડુંગરો કે પર્વતોની દ્વાર કહે છે.

ડુંગરો કે પર્વતોની વચ્ચેના નીચા પ્રદેશને સીંગ કહે છે.

લગભગ સપાટ જમીનના વિસ્તારેલા ભાગને મેદાન અથવા પ્રદેશ કહે છે.

પહાડો ઉપર આવેલા પ્રદેશને ઉચ્ચ પ્રદેશ કહે છે.

જે જગ્યા જગ્યાએથી જુદી દિશાઓમાં પાણી વહે તેને જલસ્રોત પ્રદેશ કહે છે.

પાણી—પૃથ્વી ઉપરના ખારા પાણીના પાંચ ભાગ કયાં છે તેમાંના દરેકને મહાસાગર કહે છે.

જે પાણીના ભાગને સમુદ્ર કહે છે તે મહાસાગર કરતાં નાનો હોય છે.

જમીન ઉપર લાંબા ગયેલા સમુદ્રના કાંટાને અસ્ત્રાત કહે છે.

પહોળા મહોડાના અખાતને ઉપસાગર કહે છે.

પાણીના બે મોટા ભાગને સાંધનારા પાણીના નાના ભાગને સામુદ્રધુનિ કહે છે.

જમીનથી વીંટાયેલા પાણીના ભાગને સરોવર કહે છે.

મીઠા પાણીનો જે પ્રવાહ પર્વતમાંથી કે સરોવરમાંથી નીકળી ઢળતી જગ્યામાં થઈ સમુદ્રને મળે છે તેને નદી કહે છે.

જે જગ્યાએથી નદી નીકળે છે તે જગ્યાને તેનું મૂળ અને જે જગ્યાએ તે સમુદ્રને મળે છે તે જગ્યાને તેનું મુખ કહે છે.

જે સ્થળે નાની નદી મોટી નદીને મળે છે તેને સંગમ કહે છે.

સમુદ્રને મળતા પહેલાં *ભરતીનું પાણી માંહે આવે એવું નદીનું જે પહોળું મુખ હોય છે તેને સ્નાહી કહે છે.

(૪) જમીન અને પાણીના મોટા ભાગ.

જમીન—પૂર્વ ગોળાર્ધમાં એશિયા, યુરોપ, અને આફ્રિકા, એ ત્રણ ખંડ છે. એ ત્રણે જોડાયેલા છે. એ ત્રણ ખંડોને કાંઈ વેળા જૂનાં ભૂમિ કહે છે, કેમકે તેઓ છેક પ્રાચીન કાળથીજ એક બીજાના રહેવાશીઓને થોડા ધણા માલૂમ હતા.

પશ્ચિમ ગોળાર્ધમાં અમેરિકા (ઉત્તર અને દક્ષિણ અમેરિકા) નામે એકજ ખંડ છે. એને કાંઈ વેળા નવી ભૂમિ કહે છે; કેમકે

● ફરિયાનું પાણી વારા ફરતી ચઢે છે અને ઇતરે છે તેને ભરતી ઓટ કહે છે.

ઈ. સ. ૧૪૯૨ માં કૉલંબસ નામે વહાણવટીએ તેનો શોધ કર્યો ત્યાં સુધી ઉપલા ત્રણ ખંડના લોકોને તે માલૂમ નહોતો.

ઉપલા ચાર ખંડો સિવાય એક પાંચમો ખંડ છે તેને આસ્ટ્રેલિઆ* કહે છે. એની આસપાસના બેટ તથા પાસિફિક મહાસાગર માંહેલા નાના બેટ એમાં ઉમેર્યા છે. એ સધળા બેટ સહિત આસ્ટ્રેલિઆને ઓશિયાન્યા કહે છે.

એશિઆની પશ્ચિમે યુરોપ ખંડ છે.

યુરોપની દક્ષિણે આફ્રિકા ખંડ છે. યુરોપ અને આફ્રિકાની વચ્ચે ભૂમધ્ય † સમુદ્ર છે.

યુરોપ અને આફ્રિકાની પશ્ચિમે અમેરિકા ખંડ છે.

પાણી—પૃથ્વીનાં ૫૪ ઉપર પાંચ મહાસાગર છે.

૧. ઉત્તર† ધ્રુવની આસપાસ ઉત્તર મહાસાગર છે.

૨. દક્ષિણ ધ્રુવની આસપાસ દક્ષિણ મહાસાગર છે.

૩. એશિઆ અને અમેરિકા વચ્ચે પાસિફિક મહાસાગર છે.

૪. અમેરિકાની પૂર્વે અને યુરોપ તથા આફ્રિકાની પશ્ચિમે આટલાન્ટિક મહાસાગર છે.

એશિઆની દક્ષિણે હિંદી મહાસાગર છે.

પ્રકરણ ૨ જું.

એશિઆખંડ.

એ ખંડ બધા ખંડોથી મોટો છે. એના બાર ભાગ કર્યા છે તેઓનાં નામ:—

૧ ભરતખંડ કે હિંદ.

૩ બલુચિસ્તાન.

૨ સિંહલદ્વીપ.

૪ અફગાનિસ્તાન.

* દક્ષિણ ભૂમિ.

† એની આસપાસ દેશો આવેલા છે.

‡ સૂરજની આસપાસ પશ્ચિમથી પૂર્વમાં પૃથ્વી ફરે છે. જે કદિપત લીટી પૃથ્વીની વચ્ચેથી ઉત્તરથી દક્ષિણ જાય છે તેને પૃથ્વીની ધરી કહે છે. એ ધરીના છેડાને ધ્રુવ કહે છે. ઉત્તર તરફના ધ્રુવને ઉત્તર ધ્રુવ અને દક્ષિણ તરફના ધ્રુવને દક્ષિણ ધ્રુવ કહે છે.

૫ ઇરાન.

૯ ઇશિઆઈ રશિઆ.

૬ અરવસ્તાન.

૧૦ જાપાન.

૭ તુર્કસ્તાન.

૧૧ ચીનાઈ મૂલક.

૮ તાર્તરી.

૧૨ હિંદી ચીન.

એમાંના ભરતખંડમાં આપણે વસીએ છીએ. એને કેટલાક લોક હિંદ કહે છે. એની ત્રણ બાજુએ સમુદ્રો છે. તે પરથી હિંદી દ્વીપકલ્પ નામે પણ એ ઓળખાય છે. એમાં ઇંગ્રેજ રાજ્ય કરે છે. ઘણાંક દેશી રાજ્યો છે. પણ તે બધાં ઇંગ્રેજ સરકારને આધીન છે. આખા હિંદી રાજ્યના ઉપરી અધિકારીને ગવર્નર જનરલ કહે છે. એના હાથ નીચે ગવર્નરો, કમિશનરો, વગેરે અધિકારીઓ રાજ્યના જુદા જુદા ભાગોનો વહિવટ કરે છે. રાજકાળને અર્થે મુંબઈ, મદ્રાસ, બંગાળા, વગેરે ઇલાકા કે પ્રેસિડેન્સિ ઠરાવ્યા છે.

પ્રકરણ ૩ જું.

મુંબઈ ઇલાકો (પ્રેસિડેન્સિ).

૧ સામાન્ય વર્ણન.

હિંદી દ્વીપકલ્પની પશ્ચિમ બાજુએ મુંબઈ ઇલાકાનો સાંકડો મૂલક છે. પંજાબનો નૈર્ઋત્ય સીમાંથી મહેસૂર સંસ્થાન અને મદ્રાસ ઇલાકામાં સીમાડા સૂઝી એ ઇલાકાનો વિસ્તાર ૧,૦૫૦ મૈલ છે. એ ઇલાકાની વાયવ્ય, ઉત્તર, અને ઇશાન દિશાએ બલુચિસ્તાન, પંજાબ, અને રજપૂત સંસ્થાનો છે, પૂર્વ અને અગ્નિ બાજી મધ્ય-હિંદુસ્તાનનાં દેશી સંસ્થાનો, મધ્ય પ્રાંતો, વરાડ, અને નિઝામનું રાજ્ય છે; દક્ષિણે મદ્રાસ ઇલાકો અને મહેસૂર છે; અને પશ્ચિમે અરબી સમુદ્ર છે. ભરતખંડના પશ્ચિમ કાંઠાનો $\frac{3}{4}$ ભાગ એ ઇલાકામાં આવેલો છે. કાડીઆવાડની બે પાસે આવેલા કુચી અને ખંભાતી અખાતોને બાદ કરતાં બાકીનો એ કિનારો અખંડિત એક સરખો છે. ચોમાસા સિવાય બાકીના વખતમાં ઠંડા પર આવેલી ઘણીક બાકીઓ કિનારા પર ફરનારાં વહાણોને બંદરની

ગરજ સારે છે, પરંતુ ચોમાસામાં વહાણોનું રક્ષણ કરે એવા જમીનથી બંધીઆર થયેલાં માત્ર ત્રણ બંદર છે. એક મોટું મુંબઈનું બાર્, બીજું કરાંચીનું; અને ત્રીજું કારવારનું.

મુખ્ય પવેતો—સહ્યાદ્રિ અથવા પશ્ચિમ ઘાટ ઉત્તર દક્ષિણ પડેલો છે, અને દક્ષિણ દેશ તથા કોંકણને જુદા પાડે છે. સાતપૂઢા પૂર્વથી પશ્ચિમ દિશાએ છે, તે ઈંદોર અને ખાનદેશ તાબાના મૂલકોની વચ્ચે આવેલો છે. તથા નર્મદા અને તાપીના પ્રદેશને છૂટા પાડે છે.

મુખ્ય નદીઓ—સિંધમાં સિંધુ, ગૂજરાતમાં સાગરમતી, મહી, નર્મદા અને તાપી અને, દક્ષિણમાં ગોદાવરી, भीमा, નીરા, અને કૃષ્ણા. કોંકણની નદીઓ નાની છે. દરિયાથી કેટલેક છેટે તેઓમાં વહાણ જઈ શકે છે. તે ઉપરાંત ઝાઝા ઉપયોગની નથી. મુંબઈ ઇલાકાનું ક્ષેત્રફળ ૧,૯૪,૧૦૯ ચોરસ મૈલ છે. એમાંના ૬૯,૦૪૫ ચોરસ મૈલ એટલે સેંકડે ૩૫.૫૬ દેશી રાજ્યોના છે. વસ્તીની કુલ સંખ્યા ૨,૬૯,૧૬,૩૪૨ છે. તેમાંથી ૮૦,૫૯,૨૯૮ માણસ દેશી સંસ્થાનોમાં વસે છે. દેશી રાજ્યો મુંબઈ સરકારના હુકમ નીચે છે.* અને તેને અથવા ગાયકવાડને ખંડણી આપે છે. એ પ્રકારના ઘણાંક નાનાં રાજ્યોનો સમુદાય કરી પોલિટિકલ એજન્સિઓ બનાવેલી છે. થોડાંક સંસ્થાનો પાસેના જિલ્લાના કલેક્ટર કે જડ્જના ઉપરીપણા નીચે રાખેલાં છે. ખાલસા મૂલકોના વહિવટ કરવાને સરકારે તેના જિલ્લા ઠરાવ્યા છે, અને જિલ્લાનાં પરગણાં અથવા તાલુકા કર્યા છે. આખા ઇલાકાના મુખ્ય અધિકારીને ગવર્નર કહે છે. એને મદદ આપવાને બે કૌન્સિલ કે મંત્રિમંડળ છે.

૨ રાજ્યરીતિ.

(૧) પોલિટિકલ એજન્સિઓ ગવર્નર સાહેબના પોલિટિકલ એજન્ટોના અધિકાર તળે રાખી છે. એ અમલદારોને મદદ કરવાને

* હાલ વડોદરાનું રાજ્ય ગવર્નર જનરલના હુકમ નીચે છે.

એમના હાથ નીચે એક, બે કે વધારે આસિસ્ટન્ટ પોલિટિકલ એજન્ટો છે. રાજ્ય રજવાડાઓમાં વાંધા પડે તેના ફેસલા કરવાનું અને તેમને એક એક ભેડે લડતા તથા એક એકનો મૂલક લૂટતા અટકાવવાનું કામ એ અધિકારીઓને સોંપ્યું છે. કેટલીક એજન્સિ-ઓમાં એ અમલદારો તથા મુખ્ય રાજ્યો કિંવા દેશી ગૃહસ્થોનું પંચ ઠરાવવામાં આવે છે. ખૂન, ચોરી, બાળ હલ્લા, વગેરે મોટા ગુનાના ધનસાફ એ પંચ કરે છે. એ પોલિટિકલ એજન્ટો રાજ્ય-રજવાડામાંથી ખંડણી વસૂલ કરે છે, અને ગાયકવાડ અથવા બીજા જે સંસ્થાન ભરવાની હોય તેને ભરે છે, કોઈ રાજ્ય, ઠાકોર, નવાબ વગેરે બાળકૂંવર મૂકીને મરે છે, ત્યારે તેના સંસ્થાનનો હવાલો પોલિટિકલ એજન્ટ લે છે અને સંસ્થાનનું કામ સંભાળથી ચલાવી મરનાર દેવું મૂકી ગયો હોય તો તે અદા કરે છે. વારસો લેનાર બાળકને આ બહુ હિતકારી છે.

(૧) જિલ્લા. હરેક જિલ્લાનો મુખ્ય કારભાર કરનાર કલેક્ટર માજિસ્ટ્રેટ છે. સરકારની તરફથી જમાવંદી વસૂલ કરે છે. અન ખર્ચ થાય તે આપે છે. મૂલકી, ફોજદારી, તથા લોકા-પયોગી હરેક બીજા કામપર તે નિધા રાખે છે. ઘણું કરીને તેના હાથ નીચે બે ત્રણ આસિસ્ટન્ટ કલેક્ટર, એક ડિસ્ટ્રિક્ટ ડેપુટી કલેક્ટર, અને એક હજૂર ડેપુટી કલેક્ટર હોય છે. આસિ-સ્ટન્ટ કલેક્ટરો અને ડિસ્ટ્રિક્ટ ડેપુટી કલેક્ટરને તાલુકાની દેખરેખ સોંપે છે, અને હજૂર ડેપુટી જિલ્લાના મુખ્ય શહેરમાં રહી તીભેરી વગેરેનું કામ કાજ કરે છે. એ સર્વે અધિકારીઓ માજિસ્ટ્રેટનું કામ પણ કરે છે. તે ઊપરાંત પોલીસ સુપરિન્ટેન્ડન્ટ, એન્જિનીયર, અન માપણી ખાતાના અમલદારો માજિસ્ટ્રેટોને અને કલેક્ટરોને સહાય કરે છે. પોલીસ સુપરિન્ટેન્ડન્ટ અને તેનાં માણસો ખુન કરનારા, ચોર વાટપાકુ, ધાડ પાડનાર વગેરેને ઝાલીને શિક્ષાને સાફ માજિસ્ટ્રેટને હવાલે કરે છે. રસ્તા બાંધવાનું, તળાવ બાંધવાનું, ધર્મશાળા બાંધવાનું, વગેરે સરકારી ઇમારતોનું કામ એન્જિનીયર કરે છે. કલેક્ટર ખાતાના નોકરોની બેપરવાઈ કે ઠગાઈને લીધે ફાયતને સરકારના વાજબી હક્ક કરતાં જતી ન આપવું પડે માટે

માપણી ખાતાના અમલદારો દરેક ખેડુતની જમીન માપીને તેને કેટલી વિગેટી ભરવાની છે તે સૌના દેખતાં ઠરાવી આપે છે.

હરેક તાલુકામાં કલેક્ટરની વતી મામલતદારો રહે છે. જે પર-માણું મોટું હોય તો મામલતદારના હાથ નીચે મહાલકરી કે થાણ-દારને તેમાંનો ભાગ સોંપે છે. મામલતદારની કચેરીમાં પોલીસ સુપરિન્ટેન્ડન્ટની તરફથી ફેજદાર રહે છે.

જિલ્લાને માટે એક ડિસ્ટ્રિક્ટ જજ એટલે મુખ્ય ન્યાયાધીશ હોય છે. જમૂન કરનારા, ધાડ પાડનારા, જુડી સાક્ષી પૂરનારા, જૂડાં ખત બનાવનારા, તથા બીજા ભારે ગુના કરનારાઓને માજિસ્ટ્રેટ મોકલ્યા હોય તેઓને એ જજ ઈનસાફ કરે છે. ભોંય, તથા બીજી સ્થાવર મિલ્કત, દેવું, તથા હરકોઈ જંગમ મિલ્કત સંબંધીની ફર્યાદ પણ તેજ સાંભળે છે. જજને મદદ કરવાને આસિસ્ટન્ટ જજ અને સેપોરિટેડ જજ રાખેલા છે. મોટાં નગરોમાં સેમલકોર્ટ કોર્ટ હોય છે. ત્યાંના જજને નાની રકમના કજીઆ ચુકવે છે, ને તેના ફેસલા પર અપીલ નથી. તમામ ન્યાય ખાતાનું ઉપરીપણું મુંબઈની હાઈકોર્ટને સોંપ્યું છે. મોટાં ગામ, કસબા, ને શહેરોમાં ડેપ્યુટી પોસ્ટ માસ્ટર નામે કારકુનો રાખ્યા છે. સરકારના તથા લોકોના કાગળો મોકલવા અને પહોંચાડવા એ તેમનું કામ છે.

હરેક જિલ્લામાં સરકારી નોકરોને તથા ગરીબોને દવા કરવાને ડાક્ટર રાખેલા છે. જરૂર જણાય તો માંદા માણસને હોસ્પિટલમાં રાખી ઓસડ કરે છે. જિલ્લાના મોટા કસબાઓમાં એજ કારણુને માટે દવાખાનાં કર્યાં છે. શહેરોને તથા કસબાઓને ચોખ્ખાં રાખવાને તથા રાત્રે દીવા કરવા વગેરેને માટે મ્યુનિસિપલ કમિટીઓ ઠરાવી છે.

મુંબઈ ઈલાકાના ભાગ.

મુંબઈ ઈલાકાના પાંચ ભાગ કર્યાં છે. ઉત્તરથી શરૂ કરતાં (૧) સિંધ, (૨) કચ્છ, (૩) ગૂજરાત. (૪) મહારાષ્ટ્ર એમાં દક્ષિણ અને કોંકણ બે છે, (૫) દક્ષિણ મહારાષ્ટ્ર અને ઉત્તર કાનઢા.

એ ઇલાકાની રાજધાની મુંબઈ બેઠ છે. ઈ. સ. ૧૬૬૧ માં પોર્ટુગલના રાજાએ ઈંગ્લાંડના બીજા ચાર્લસ રાજાને એ બેઠ કન્યાદાન બેઠે આપ્યો હતો. દક્ષિણમાં ગોવા હજી પોર્ટુગીઝ લોકને તાબે છે. (ગોવાને તાબે આશરે ૨૨૪ ચોરસ મૈલ ભાગ છે); સૂરતની દક્ષિણે દમણ (એમાં ૨૨ ચોરસ મૈલ જમીન છે,) અને કાઠીઆવાડની દક્ષિણે દિવ નામે નાનો બેઠ છે.

ગૂજરાતમાંનો ઇંગ્લેજ ખાલસા મૂલકનો ધણો ખરો ભાગ ગાયકવાડ પાસેથી કરારને પેટે મળેલો છે. મહારાષ્ટ્ર અને દક્ષિણ મહારાષ્ટ્ર દેશો પેશ્વા પાસેથી સને ૧૮૧૮ માં જીતી લીધેલા છે. ઉત્તર કાનડા મદ્રાસ ઇલાકાનો ભાગ હતો, તેને સને ૧૮૬૧ માં મુંબઈ ઇલાકામાં નાંખ્યો. ઈ. સ. ૧૮૪૩ માં સરકારે સિંધ દેશને ત્યાંના અમીરો પાસેથી જીતી લીધો.

એ પાંચ ભાગમાં જિલ્લા, પોલિટિકલ એજન્સિ, અને મુખ્ય શહેરો નીચે પ્રમાણે:—

(૧) સિંધ.

૧. સિંધનો ઉપલો સરહદનો મૂલક.

૨. શિકારપુર જિલ્લો.

૩. હૈદરાબાદ જિલ્લો.

૪. કરાંચી જિલ્લો.

૫. થરપારકર.

૬. લૈરપુર સંસ્થાન.

(૨) કચ્છદેશ.

(૩) ગૂજરાત.

૧. સૂરત જિલ્લો.

૨. મરુચ જિલ્લો.

૩. લેહા જિલ્લો.

૪. પંચમહાલ.

૫. અમદાવાદ જિલ્લો.

૬. કાઠીઆવાડ એજન્સિ.

૭. પાલણપુર એજન્સિ.

મુખ્ય શહેર.

જેકાબાદ.

શિકારપુર.

હૈદરાબાદ.

કરાંચી.

ઉમરકોટ.

લૈરપુર.

મૂજ.

સૂરત.

મરુચ.

લેહા.

ગોધરા અને દાહોદ.

અમદાવાદ.

રાજકોટ.

પાલણપુર અને ડીસા

૮. મહીકાંઠા એજન્સિ.	સાદરા અને હડર.
૯. રેવાકાંઠા એજન્સિ.	નાંદોદ, બારીઆ, અને હુણાવાડા.
૧૦. ગાયકવાડનો મુલક.	વડોદરા.
૧૧. શંભાત સંસ્થાન.	શંભાત.
૧૨. પંચમહાલ એજન્સિ.	નારુકોટ.
૧૩. સૂરત એજન્સિ.	વાંસદા, ધરમપુર અને સચીન.

(૪) મહારાષ્ટ્ર (મુંબઈ બેટ બાદ કરતાં).

(અ) કૌંકણ.

૧. થાણા જિલ્લો.	થાણા.
૨. જવાર સંસ્થાન.	જવાર.
૩. કોલાવા જિલ્લો.	અલીવાગ.
૪. જંજીરા સંસ્થાન.	જંજીરા.
૫. રત્નાગિરી જિલ્લો.	રત્નાગિરી.
૬. સાવંતવાડો સંસ્થાન.	સાવંતવાડી.

(બ) દક્ષિણ પ્રાંત.

૧. શ્વાનદેશ જિલ્લો.	ધુલિયા.
૨. શ્વાનદેશ એજન્સિ.	
૩. નાશક જિલ્લો.	નાશક.
૪. પેંઠ સંસ્થાન.	પેંઠ.
૫. અહંમદનગર જિલ્લો.	અહંમદનગર.
૬. પુણા જિલ્લો.	પુણા.
૭. સતારા જિલ્લો.	સતારા.
૮. સતારા જાગીર.	મોર, ફલટણ, ઔંદ, જત.
૯. સોલાપુર જિલ્લો.	સોલાપુર.
૧૦. અકલકોટ સંસ્થાન.	અકલ બેટ.

(૫) દક્ષિણ મહારાષ્ટ્ર દેશ અને ઉત્તર કાનઢા.

૧. કલાદગી જિલ્લો.	કલાદગી.
૨. બેલગામ જિલ્લો.	બેલગામ.
૩. કોલાપુર સંસ્થાન.	કોલાપુર.

૪. દક્ષિણ મરાઠા જાગીર.

સાંગલી, જમલિંઢી, મિરજ, કુરંદ-
વાડ, મુધોલ અને રામદુર્ગ.

૫. ધારવાડ જિલ્લો.

ધારવાડ.

૬. સાવનૂર સંસ્થાન.

સાવનૂર.

૭. ઉત્તર કાનડા જિલ્લો.

કારવાડ.

સિંધના સર્વથી ઉપરી અમલદારને કમિશનર કહે છે. ગૂજરાત, મહારાષ્ટ્ર, દક્ષિણ મહારાષ્ટ્ર તથા ઉત્તર કાનડાના ૧૮ જિલ્લાના ત્રણ ભાગ કર્યા છે. એકનું નામ ઉત્તર ભાગ, બીજાનું નામ મધ્ય-ભાગ, અને ત્રીજાનું નામ દક્ષિણ ભાગ છે. તેમાંના દરેક ભાગના ઉપરીને કમિશનર કહે છે. ઉત્તર ભાગમાં અમદાવાદ, ખેડા, પંચ-મહાલ, ભરૂચ, સૂરત. થાણા અને કોલાબા છે. મધ્ય ભાગમાં નાશિક, ખાનદેશ, અહમદનગર, પુણા, સોલાપુર, અને સતારા, તથા દક્ષિણ ભાગમાં બેલગામ, ધારવાડ, કલાદગી, કાનડા અને રત્નાગિરી છે. ઉત્તર ભાગના કમિશનરના તાબામાં પાલનપુર, મહીકાંઠા, રેવાકાંઠા, પંચમહાલ, ખેડા, સૂરત, થાણા, અને કોલાબાની પોલિટિકલ એજન્સિઓ છે; ખાનદેશ સતારા અને સોલાપુરની પોલિટિકલ એજન્સિઓ મધ્યભાગના કમિશનરના તાબા હેઠળ, તથા ધારવાડ અને સાવંતવાડીની પોલિટિકલ એજન્સિઓ દક્ષિણ વિભાગના કમિશનરના તાબા હેઠળ છે.

૪. મુંબઈ શહેર અને બેટ.

મુંબઈ બેટ એકલાને જુદો જિલ્લો ઠરાવ્યો છે અને તેથી તેને ઉપલા જિલ્લાઓમાં ગણ્યો નથી. એ બેટ સપાટ મેદાન છે ને એની આસપાસ નીચા ડુંગરા છે. એ સપાટ મેદાન ૧૧ મૈલ લાંબું અને ૩ મૈલ પહોળું છે. એ બેટની પૂર્વે તથા એની અને કોંકણના કિનારાની વચ્ચે એનું બંદર છે. તેને વિસ્તાર ૫ થી ૭ મૈલ સુધી છે. આસપાસ આવેલી જમીન પવનના ભ્રેસાને તથા પાણીના ઉછાળાને ખાળી એ બંદરનું રક્ષણ કરે છે. દુનિયામાં સૌથી મોટાંમાં મોટાં બંદરોમાંનું એ એક છે. એમાં વહાણો અને આગબોટો હમેશા જથાબંધ રહે છે, ને દુનિયાના સધળાભાગો

તરફ આવળ કરે છે. બંદરમાં કેટલાક બેટ છે તેમાંના ધારીપુરી નામે ધણો પ્રખ્યાત છે, કેમકે તેમાં ડુંગરમાં કારીને દહેરાં કર્યા છે.

બેટની જે બાજુએ બંદર છે તેજ બાજુએ પહેલાં કોટ હતો. એ ભાગમાં મોટા મોટા વેપારીઓની અને સાહુકારોની જેવા લાયક દુકાનો તથા સરકારી વસૂલાત, ન્યાય, પોસ્ટ, તાર અને બીજાં ખાતાંઓ છે, ને તેઓને માટે રોનકદાર મોટાં મકાનો છે. કોટની પાસે અમદાવાદની રેલવે તથા કલકત્તા અને મદ્રાસની રેલ મળે છે. કોટ પાડી નાંખેલો છે તોપણ હજી નામ રહ્યું છે.

કોટ અને બહારકોટ મળી મુંબઈ શહેરની વસ્તી ૮,૨૧,૭૬૪ માણસની છે. લંડન બાદ કરતાં ઇંગ્રેજ રાજ્યમાં તે મોટામાં મોટું શહેર છે. મુખ્યત્વે કરીને એમાં મરાઠી અને ગૂજરાતી ભાષાઓ બોલાય છે; પરંતુ વેપારને અર્થે દુનિયાના જુદા જુદા ભાગોમાંથી આવેલા લોકો ઇંગ્રેજ, હિંદુસ્તાની, વગેરે ભાષાઓ બોલે છે. દરીઆના પાણીને આવતાં અટકાવ્યાથી અસલ કરતાં બેટની જમીનમાં ધણો વધારો થયેલો છે, અને ખાડીઓ પર રસ્તા તથા રેલવે બાંધીને સાષ્ટી (થાણા જિલ્લામાં) બેટ સાથે ઉત્તર ભાગને હાલમાં જોડી દીધેલો છે. સાષ્ટીમાં મુંબઈથી કેટલેક દુર સરકારે તાંસા, વિહાર વગેરે મોટાં તળાવ બાંધ્યાં છે તેમાંથી લોઢાના નળો વડે મુંબઈમાં મીઠું પાણી આણે છે.

એમાં વિદ્યાલયો બહુ છે. રંગારા, ચમાર, કંસારા, તથા બીજા સેંકડો કારીગરો એ બેટમાં પોતાના હુન્નર ચલાવે છે, પરંતુ સૌ કરતાં વધારે મોટો ધંધો સૂતર કાંતવાનો અને કાપડ વણવાનો છે. એ બેટમાં વરાળ યંત્રથી ચાલતા કાંતવાના અને વણવાના સંચા હાલમાં ધણા છે, ને તે વડે હજારો માણસોને રોજી મળે છે. વળી નાળીએરીઓથી તથા દારૂ ગાળવાના ધંધાથી ધણા લોક કમાય છે. ખેતીના પાકમાં ડાંગર મુખ્ય છે. ભીંડી થાય છે, અને ડુંગળી (કાંદા), દુધી, કેળું, કાકડી વગેરે શાક ભાજી પણ મસ થાય છે. મુંબઈમાં મ્યુનિસિપાલ ખાતું છે તેમાં કેટલાક કમિશનરોને લોક ઠરાવે છે. જમીન પરના અને સ્ટાંપના કર વસૂલ કરવા માટે ઇંગ્રેજ સરકારે એક કલેક્ટર રાખેલો છે, અને વહાણોથી જે માલ આવે છે

તે ઉપર દાણ ઠરાવ્યું છે. તે વસૂલ કરવા માટે કસ્ટમ કમિશનર નીમલો છે. મુંબઈમાં હાઈકોર્ટ છે. મુંબઈ શહેરના રહેવાશીઓના કુલઆ ચુકવવા, તથા જિલ્લાના જુદાં અને માનિસ્ટ્રેટોનાં કામ ઉપર દેખરેખ રાખવી, તેમની જીલ સુધારવી, અને તેઓનાં ઈનસાફ ઉપર અપીલ સાંભળવી એ તેનું કામ છે. મુંબઈ શહેરની પાર્વજનિક ઈમારતો, ધનવાન લોકનાં મકાન, રાજમાર્ગો, બાગ-બગીચા, વગેરે ધણા શોભાયમાન છે ને એવી રચના આખા ઈલાકામાં બીજે કોઈ ઠેકાણે નથી.

૧. અરબસ્થાનમાં મુંબઈ તાબાનાં સંસ્થાન.

મુંબઈમાં જે વહાણો અને આગબોટો આવે તેના રક્ષણ અર્થે અરબસ્થાનની નૈર્ઋત્ય દિશાએ એડનમાં સરકારે એક સંસ્થાન કર્યું છે. એ સંસ્થાન ૮૦ ચોરસ મૈલ છે, અને તેમાં ૪૪,૦૭૯ માણસની વસ્તી છે, તેમાં ધણા ખલાશીઓ અને સિપાઈઓ છે. એની આસપાસના દેશમાં અરબોની જંગલી જાતો વસે છે. એ દેશ ધણો ગરમ છે, અને તેમાં ધણો વરસાદ પડતો નથી. વળી પેરિમ બેટ ઇંગ્રેજના તાબામાં છે. એડનથી થોડા મૈલને છેટે રાતા સમુદ્રમાં જવાના બારા આગળ એ બેટ છે.

પ્રકરણ ૪ થું.

સિંધ.

ખેરપુર સંસ્થાન બાદ કરતાં સિંધ દેશનું ક્ષેત્રફળ ૪૭,૭૮૯ ચોરસ મૈલ અને ૨૮,૭૧,૭૭૪ માણસની વસ્તી છે. એ વસ્તી-માંના ૨૨,૧૫,૧૪૭ એટલે ૩ કરતાં કાંઈક વધારે મુસલમાન છે. એ દેશમાં મુખ્યત્વે સિંધી અને બલૂચિ ભાષા બોલાય છે. એ દેશની દક્ષિણે કચ્છી રણ અને અરબી સમુદ્ર, પશ્ચિમે હાલા અને સુલેમાન પર્વત, ઉત્તરે બલૂચિસ્તાન અને પંજાબ અને પૂર્વે જસલમેરનું રણ અને રજપૂત સંસ્થાનો છે. એ દેશનો મધ્ય ભાગ સપાટ મેદાન છે; સિંધુના કાંઠાનો પ્રદેશ ધણો રસાળ

અને સારો ખેડાયેલો છે. સિંધના હરદોઈ ભાગમાં વરસાદ થોડોજ વરસે છે, પરંતુ માર્ચથી સપ્ટેમ્બર માસ સૂધીમાં સિંધુ નદીમાં રેલ આવે છે તેથી તેની આસપાસના મૂલકમાં પાણી ફરી વળે છે. ખેતરોમાં પાણી પૂરું પાડવા માટે ઘણી નહેરો ખોદેલી છે. એ દેશના પશ્ચિમ ભાગમાં ડુંગરા છે તેમાં ભરવાડોનાં ઘેટાંનું સારું ચારો ઊગે છે, અને પૂર્વ ભાગમાં મોટું રણ છે તેમાં રેતીનાં મેદાન અને ટેકરા છે. દેશનો દક્ષિણ ભાગ ખારવાળો છે અને ત્યાંની હવા રોગી છે.

સિંધ દેશમાં ખેતી અને ચારો સારો થાય છે. વળી તેમાં માટીનાં વાસણ, ચામડાંની વસ્તુઓ, અને શેતરંજીઓ બને છે. ખેતીની પેદાશમાં ડાંગર, જુવાર, બાજરી, ઘઉં, મગ, જવ, ર તથા તેલિયાં બીજાં મુખ્ય છે.

હૈદરાબાદને રસ્તે કરાંચીથી કોટ્ટી સૂધી રેલવે છે, અને સિંધુ નદીમાં મુલતાન સૂધી આગળોટ ચાલે છે.

એ દેશ કમિશનરના તાબા હેઠળ છે; તેના પાંચ ભાગ કરેલા છે તેમાં મધ્ય ભાગે શિકારપુર, હૈદરાબાદ, અને કરાંચી એ ત્રણ રસાળ જિલ્લા છે. બાકીના બે ભાગ પોલિટિકલ સુપરિન્ટેન્ડેન્ટના તાબા હેઠળ છે. વળી ખૈરપુર એ દેશી સંસ્થાન છે.

ઉત્તરથી શરૂ કરતાં એ પાંચ ભાગ નીચે પ્રમાણે છે:—

(૧) સિંધનો ઉપલો સરહદનો મૂલક—એ પોલિટિકલ સુપરિન્ટેન્ડેન્ટના હાથ નીચે છે. એનું ક્ષેત્રફળ ૨,૫૪૯ ચોરસ મૈલ છે, તથા એમાં ૧,૭૪,૫૪૮ માણસની વસ્તી છે. એના ત્રણ તાલુકા કર્યા છે. એ મૂલકની પશ્ચિમે તથા વાયવ્ય કોણમાં ખિલાતના ખાનનો મૂલક, ઉત્તરે પંજાબ, પૂર્વે સિંધુ નદી અને દક્ષિણે શિકારપુર જિલ્લો છે. એમાં ઘણું કરીને જમીન સપાટ છે, અને ઉત્તરની ભોંય વેરાન છે. પરંતુ જ્યારે પાણી પાય છે ત્યારે બીજા ભાગોમાં ખેતી થાય છે. મુખ્ય નિકાસ જુવાર, બાજરી, અને ઘઉં છે; તલ, દીવેલી, વગેરે તેલિયાં બીજાં પણ થોડાંક થાય છે. નહેરો વડે જે જમીનને પાણી પાય છે તેમાં જુવાર અને બાજરી પાકે છે, અને જેમાં પૂર ફરી

જાય છે તેમાં તે સૂકાયા પછી ઘઉં પાકે છે. જેકળાબાદ માત્ર મોટું શહેર છે તેમા ૮,૨૯૪ માણસ વસે છે.

(૨) શિકારપુર—એ જિલ્લાની ઉત્તરે સિંધના ઉપલો સરહદનો મૂલક અને ભાવલપુર સંસ્થાન, પશ્ચિમે કોહિસ્તાનના પશ્ચિમ કુંગરા, દક્ષિણે કરાંચી જિલ્લો, અને પૂર્વે ભાવલપૂર અને જસલમેર સંસ્થાનો છે. એમાં ૧૭ તાલુકા છે. તેમનું ક્ષેત્રફળ ૯,૨૯૬ ચોરસ મૈલ અને ૯,૧૫,૪૯૭ માણસની વસ્તી છે. એ સપાટ છે અને એમાં પૂર આવે છે. ખરિફ પાકમાં ડાંગર અને જુવાર અને રવિ પાકમાં ઘઉં અને ચણા છે. હુંનર ઘણો ચાલતો નથી. ખાદી, હાથી દાંતનાં રમકડાં, અને માટીનાં વાસણુ માત્ર થાય છે. વેપારને માટે એ શહેર પ્રખ્યાત છે, શિકારપુર, એને પહેલાં ખેરાસાનની ભાગોળ ફહેતા, અને સફર સિંધુ નદીને કાંઠે બુલન ધાટના વેપારનું સ્થળ છે. લાખાના અને રોહરી એ પણ મોટા કસ્બા છે.

(૩) હૈદરાબાદ—એ જિલ્લાનું ક્ષેત્રફળ ૯,૦૩૩ ચોરસ મૈલ અને ૯,૧૮,૬૪૬ માણસની વસ્તી છે. એની ઉત્તરે મીરઅલી-મુરાદનું સંસ્થાન, પૂર્વે થરપારકર સંસ્થાન, દક્ષિણે કચ્છનું રણ અને કરાંચી જિલ્લો, અને પશ્ચિમે સિંધુ નદી છે. એ સપાટ છે અને તેમાં ઘણી મહેરો છે. એમા એક મોટું જંગલ છે અને ખારી ઊંડા ભૂમિ છે. કારીગરીને માટે સિંધમાં પ્રખ્યાત સ્થળ હૈદરાબાદ જિલ્લો છે. અની શેતરંજી, રેશમી અને સૂતરાઉ કાપડ, માટીનાં વાસણુ અને ચામડાંની વસ્તુઓ વખણાય છે.

એતીની પેદાશમાં (ખરિફ પાકમાં) ડાંગર, જુવાર અને રૂં તથા (રવિ પાકમાં) ઘઉં અને તમાકુ મુખ્ય છે.

એના ૧૩ તાલુકા છે, પરંતું માત્ર હૈદરાબાદ મોટું શહેર છે, તેમાં ૫૪,૫૬૯ માણસની વસ્તી છે.

(૪) કરાંચી—એ જિલ્લાનું ક્ષેત્રફળ ૧૪,૧૮૨ ચોરસ મૈલ તથા ૫,૬૪,૮૮૦ માણસની વસ્તી છે. એમાં ૧૩ તાલુકા છે. એની પશ્ચિમે ખિલાતના ખાનનો મૂલક, ઉત્તરે શિકારપૂર જિલ્લા, પૂર્વે સિંધુ નદી અને કચ્છનું રણ, અને દક્ષિણે અરબી સમુદ્ર છે,

એ જિલ્લાના ત્રણ ભાગ છે; એક પૂર્વમાં સિંધુના કાંઠાનો ખરબચડો અને વેરાન પ્રદેશ; એમાં વરસાદ થોડો આવે છે; બીજો મધ્યમાં સિંધુના કાંઠાનો રસાળ પ્રદેશ; અને ત્રીજો, દક્ષિણે સિંધુ નદીથી નવો થયેલો ખેટ; ત્યાંની હવા બેજવાળી અને રોગી છે. એમાં સૂતરાઉ કાપડ, માંટીના વાસણ અને કામળા બને છે. ખેતીની પેદાશમાં ડાંગર, જુવાર અને બાજરી (ખરિફ પાકમાં) તથા (રવિ પાકમાં) ઘઉં, દીવેલી, અને જવ મુખ્ય છે. ડાંગર, જુવાર, અને બાજરી કરાંચીથી મુંબઈ ઇલાકાના બીજા ભાગો ખાતે ચઢે છે; અને ઘઉં તથા અનેક જાતનાં તેલ કાઢવાનાં બીજાં ઇંજલાંડ મોકલવામાં આવે છે. જવ એ જિલ્લામાં ખપી જાય છે. વળી થોડું ૩ અને ગળી થાય છે.

કરાંચી શહેરમાં ઘણી વસ્તી છે. મુંબઈ ઇલાકાના મોટામાં મોટાં શહેરોમાં પાંચમું શહેર કરાંચી છે. એ મોટું બંદર છે, ને તેમાં મોટાં વહાણો સહી સલામત રહી શકે છે. એમાં કાલેજ તથા એક સરકારી હાઈસ્કૂલ છે. કરાંચી સિવાય કોટ્ટી અને થદા એ બે મુખ્ય સ્થળ છે.

(૫) થરપારકર—એ પો. ૦ સુ. ૦ ના હાથ નીચે છે. એનું ક્ષેત્રફળ ૧૨,૭૨૯ ચોરસ મૈલ છે, અને એમાં ૨,૯૮,૨૦૩ માણસની વસ્તી છે. એમાં ૭ તાલુકા છે. એ મૂલકની દક્ષિણે કુમ્હનું રણ, પશ્ચિમે હિંદરાખાદ જિલ્લા, ઉત્તરે ખૈરપૂર સંસ્થાન, અને પૂર્વે રજપૂતાનાનું દેશી રાજ્ય છે. એ મૂલકના ત્રણ ભાગ કર્યા છે. પશ્ચિમે પૂર્વ નળનું રેતીનું મેદાન છે, તેમાં કેટલીક નહેરો છે; મધ્યમાં થર એટલે રણનો મોટો વિસ્તીર્ણ પ્રદેશ છે, તેમાં રેતીના ટેકરા છે. એને અગ્નિ-કાણુમાં પારકર એ કુમ્હના રણમાં ખેટ જેવો છે. એ મૂલકમાં વરસાદ થોડોજ આવે છે, અને થર રણ તથા પારકરમાં પાણીની બહુ તંગી છે. એમાં ધાવળી, શેતરંજી, અને ચામડાંની જાણુશો બને છે. લોકનો મુખ્ય ખોરાક ચોખા અને બાજરી છે. વળી ઘઉં, જુવાર, ૩, અને જવ થાય છે. મોટામાં મોટું શહેર ઉમરકોટ છે.

(૬) કૌરપુર સંસ્થાન—એ સિંધની ઇશાન કાણુમાં છે અને માર અલીમુરાદના તાખામાં છે.

પ્રકરણ ૫ મું.

કચ્છ, *

આ મૂલક કાઠીઆવાડની વાયવ્ય કાણુમાં છે. એની ઉત્તરે, પૂર્વે અને અમિ કાણુમાં રણ, દક્ષિણે અને નૈર્ઋત્ય કાણુમાં કચ્છી પખાત અને અરબી સમુદ્ર, અને વાયવ્ય કાણુમાં સિંધુ નદીની પૂર્વ આખા કારી છે. રણની પેલીમેર ઉત્તરમાં થર કે નાનું રણ છે તથા વાયવ્ય કાણુમાં સિંધ દેશ છે. એ રણ મોટું રેતીનું મેદાન છે. તે ચોમાસામાં પાણીથી ભરપૂર હોય છે, સારે કચ્છ જાણે બેટ હોય તેવો દેખાય છે. કચ્છની વધારેમાં વધારે લંબાઈ ૧૭૦ મૈલ તથા વધારેમાં વધારે પહોળાઈ ૫૦ મૈલ છે. પરંતુ એક સ્થળે તે માત્ર ૧૫ મૈલ પહોળો છે. રણ બાદ કરતાં એનું ક્ષેત્રફળ ૬,૫૦૦ ચોરસ મૈલ છે. એમાં ૮ કસ્બા, ૯૨૮ ગામ તથા ૫,૫૮,૪૧૫ માણસની વસ્તી છે. દક્ષિણ કાઠી તદ્દન સપાટ છે અને ભૂમિ રસાળ છે. બાકીની સર્વે દિશામાં ડુંગરા અને પથરાવાળી જમીન છે. મુખ્ય ડુંગરાની હાર ત્રણ છે તેઓ પૂર્વ અને પશ્ચિમ દિશામાં જાય છે. ઉત્તર ધાર નામે હાર ઉત્તરમાં છે: એમાં કાળો, રાયમલરો, ખંડીર, લાકી ઘોળો, મીલવો, અને મોણવો એ ડુંગરા છે. તેઓ પચ્છમ, ખંડીર, અને પાંચલ બેટામાં થઈ ચોરાડ કે ચોરવાડ સુધી જાય છે. બીજી હાર મધ્યધાર છે તેમાં ઝારો, કરોકાસમ, ધીણોધર, હુવાય વગેરે ડુંગરા છે. તેઓ વાસ્તવિક કચ્છની ઉત્તર દિશાએ રણની સીમા છે. ત્રીજી હાર ભૂજની દક્ષિણે પૂર્વ પશ્ચિમ જાય છે, તેમાં ચિત્રાણો, રોહાની, નનામો, ખાડવા, ચાત્રોડ વગેરે ડુંગરા છે. પહેલી હાર થોડી ઘણી તૂટક છે. એમાંના કાળો નામે ડુંગરનું શિખર કચ્છમાં સર્વથી ઊંચું છે. મધ્યધાર માંહેલા પહાડોમાં ધીણોધર સર્વથી ઊંચો છે.

● કચ્છ દેશની ભૂગોલ વિધાની ઝીણી હકીકત એ દેશની નિશાળોને સારૂ લખી છે. ગૂજરાત અને કાઠીઆવાડની નિશાળોમાં ઝીણી બાબતો મૂકી દેવી. માત્ર સીમા, નગરોનું સહજ જ્ઞાન, મુખ્ય ડુંગરો તથા થોડી હકીકત શીખવવી.

તેનું શિખર ૧,૨૬૮ ફુટ ઊંચું છે. ચાંવા હાર માંહેલા પહાડોમાં નનામો લાંબી જાયો છે. તેનું શિખર ૧,૪૨૪ ફુટ ઊંચું છે.

નદીઓ—એમાં એક નદી નથી. પરંતુ કેટલાક પાણીના વહેણ છે તેઓ ચોમાસામાં પાણીથી ભરપૂર રહે છે, ઊનાળામાં માત્ર છેટે છેટે ખાખોચીઆમાં પાણી ભરાઈ રહે છે, પરંતુ એમાંના ત્રણ વહેણ જાણુવા લાયક છે. નાગમથી નામે વહેતો ખેડાપાસે ચાંવા પર્વતમાંથી ઉત્પન્ન થઈ નવીનાળ આગળ કચ્છી અખાતમાં ભળે છે. દેશપુર આગળ એજ પર્વતમાંથી ઉત્પન્ન થઈ રૂકમાવતી નામે વહેતો માંડવીની નાળમાં ભળે છે. અને ખારી નામે વહેતો એજ પર્વતમાંથી ઉત્પન્ન થઈ ઉત્તરે સુમરાસરની પાસે રણમાં ભળે છે. એ વહેણોમાં આખું વરસ પાણી રહે છે.

એ દેશનાં સાળ પરગણાં કરેલાં છે તે નીચે પ્રમાણે:—પાવર, મીઠાણિ, બન્ની, પચ્છમ, खड़ीर, પ્રાંથલ, વાગહ, અંજાર, ચોવિસી, મુવહ ચોવિસી, હાલા ચોવિસી, કાંઠી, મોઢાસા, અવઢાસા, કંઢ, મરહો અને માક.

મુખ્ય શહેર—મૂજ એ સંવત ૧૬૦૫ માં રાવ શ્રી ખેંગાર-જીએ વસાવ્યું હતું. એમાં ૨૫,૪૨૧ માણસની વસ્તી છે. એ માંહેલી જોવા લાયક ઇમારતોમાં યુરોપનાં મકાનોને ધાટે મરહુમ રાવ શ્રી પ્રાગમલજીએ નવો મહેલ બંધાવ્યો છે. તે મજબુતાઈ અને સૌંદર્યમાં સર્વથી શ્રેષ્ઠ છે. બીજું શહેર માંઢવી બંદર છે. એ મોટા વેપારનું સ્થળ છે. તેમાં ૩૮,૧૫૫ માણસની વસ્તી છે. વહાણોની સગવડને માટે એમાં એક દીવાદાંડી બંધાવી છે. ગુંદરા, લક્ષ્મપત, જલ્લો અને તૂળા એ ચાર જાણુવા લાયક બંદરો છે, મોટા કસ્ટામાં અંજાર, રાપર, અધોઈ (મોરબીનું), મચી, બેલા, નલ્લિયા, કઠોરા, તેરા, સુમરીરોહા, મદ્રેસર, કેરા અને કંથકોટ છે. પાછલાં ચાર નગરો બહુજ જુનાં છે, અને તેમાં જૈનધર્મનાં પ્રાચીન દહેરાં છે. કચ્છ સિવાય રાવના તાબામાં ઓખામાં કચ્છી ગઢ છે, અને વવાણોઆનાં બંદરો, મોરબીના ઝીંજુવાડના, કાઠી-આવાડના, નવાનગરના અને સિંધના ખસ્તા બંદરપર રાવનો

હજી પહોંચે છે. એક હાઈસ્કૂલ, આર પહેલા વર્ગની ઈંગ્રેજી ને ગૂજરાતી નેડે શીખવવાની શાળા, એક ઉદ્યોગશાળા અને ચૌદ કન્યાશાળા સુધ્ધાં આખા કચ્છ દેશમાં ૧૨૬ નિશાળો છે. તેઓમાં ૭,૨૧૦ નિશાળીઆ ભણે છે, એ સર્વનો વહિવટ કરવાને એ ખાતાનો ઉપરી અમલદાર ઠરાવ્યો છે.

રાજ્ય વ્યવસ્થાને માટે એના આઠ જિલ્લા કર્યા છે. દરેક જિલ્લામાં મુનસિફ રહે છે. ભૂજમાં સદર અદાલત છે તેના ઉપરી પણા નીચે એ મુનસિફ છે. સદર અદાલતના ચૂકાદાની અપીલ રાવની હજૂરમાં થઈ શકે છે. કચ્છના કાયદાનું પુસ્તક બનાવ્યું છે તે પ્રમાણે દિવાની અને ફોજદારી કામ ચાલે છે. એ સિવાય ભૂજમાં ભાયાતોને માટે નેડેજ કોર્ટ છે, ત્યાં નાયબ દીવાન તથા ત્રણ ભાયાતો મળી ધનિસાફ કરે છે. દર પાંચ વર્ષે બધા ભાયાતો મળી ત્રણને પોતાનામાંથી નીમે છે. ઉપજ ખાતાનો વહિવટ રેવિન્યુ કમિશનર કરે છે, દેશની આવક અને ખર્ચ ઉપર દેખરેખ રાખે છે તથા જુદા જુદા ૧૭ મહાલોમાં મૂકેલા ધ્રુવો અને કારભારીઓ માર્ફત જમાવંદી ઊઘરાવે છે. એ સિવાય જાહેર ઈમારત તથા રસ્તા ખાતા ઉપર તથા મોજણી ખાતા ઉપર તે નજર રાખે છે, જાહેર ઈમારત તથા રસ્તા ખાતાનો ઉપરી હાલ યૂરોપીઅન અને મોજણી ખાતાનો ઉપરી દેશી છે, વળી પોલીસ કમિશનરના હાથ નીચે પોલીસ ખાતું તથા મુંબઈની વૈદ્યકશાળાના ગ્રાડ્યુએટના હાથ નીચે દવાખાના અને શીતળા ખાતું છે.

પોલિટિકલ એજન્ટ ભૂજમાં રહે છે. દેશની વ્યવસ્થા ઉપર તે દેખરેખ રાખે છે અને ઈંગ્રેજની લહેણી ખંડણી વસૂલ કરે છે. વળી એમાં નાનું ઈંગ્રેજી લશ્કર રહે છે.

મુખ્ય નિકાસ—ખાજરી, જુવાર, મીઠું, મગ, ઘઉં, મઠ, રૂ, ઊન, દીવેલી, રાઈ વગેરે. ઘોડા, ગાય, બળદ, ગાંડ, ઘી, તેલ, વગેરે પરદેશ ખાતે મોકલવામાં આવે છે. ભૂજમાં સૂતરાઉ અને રેશમી કાપડ વણવાનાં કારખાનાં છે. ભૂજનું કસબી અને હીરનું ભરત બહુ વખણાય છે. સોના રૂપાની નકશીદાર કારીગરીઓ ઈંગ્રેજ લોકોને

પસંદ પડે છે, અને તેઓ ખરીદ કરે છે. ભાતાજીના મઠમાં ફટકડી અને થોડો સુરોખાર જડે છે, વળી એમાં કાચલાની ખાણો છે. પરંતુ તે ખોદવાનું કામ ચાલતું નથી.

રાવ જાતે જડેજી રજપૂત છે; તેના ભાયાતો ધણા છે અને તેના કુટુંબીમાં કેટલાક તો રાજા છે.

પ્રકરણ ૬ ટું.

ગૂજરાત. ભાગ ૧ લો.

આ દેશનો કેટલોક ભાગ ઈંગ્રેજ સરકારનો ખાલસા છે ને બાકીનો દેશી રાજ્યોનો છે. એ દેશી રાજ્યોનું વર્ણન સાતમાં પ્રકરણમાં આવશે. આ પ્રકરણમાં ખાલસા મૂલકની વિગત લખી છે. એ મૂલકના પાંચ જિલ્લા કર્યા છે. એમાંનો સૌથી દક્ષિણે. ૧ સૂરત જિલ્લો છે; તેની ઉત્તરે ૨ મરુચ જિલ્લો; ભરૂચની ઉત્તરે ૩. સેહા જિલ્લો; અને ૪. પંચમહાલ, અને સૌથી ઉત્તરે ૫. અમદાવાદ જિલ્લો છે.

૧. સૂરત જિલ્લો.

એ જિલ્લામાં ૧,૬૬૨ ચોરસ મૈલ જમીન છે, તથા ૬,૪૯,૯૮૯ માણસની વસ્તી છે. એની ઉત્તરે કીમ નદી છે. એ નદીની પેલીમેર ભરૂચ જિલ્લો અને ગાયકવાડનો મૂલક છે. સૂરત જિલ્લાની પૂર્વે ગાયકવાડનો મૂલક, તથા વાંસદા અને ધરમપોરના રાજ્યો આવેલા છે, દક્ષિણે દમણ ગંગા નદી છે. એ નદી સૂરત જિલ્લાને થાણા જિલ્લાથી અને પોર્ટુગીઝ તાબાના દમણથી જુદો પાડે છે; અને પશ્ચિમ દિશાએ અરબી સમુદ્ર તથા અંભાતી અખાત છે. એ જિલ્લાના તાલુકા એક જથ્થે નથી, ગાયકવાડનાં પરગણાં સાથે ભેળ-સેળ થઈ ગયા છે. નદી નાળાંએ પાડેલાં કાતરો બાદ કરતાં બાકીની જમીન ઘણું કરીને સપાટ છે. પારનેરા અને ડુંગરી વિના બીજા જાણવા લાયક ડુંગરો એ જિલ્લામાં નથી. પારડી તાલુકામાં થોડાક નાના ડુંગર છે અને ઇશાનમાં માંડવી પરગણાનો કેટલોક ભાગ પહોડી છે. પશ્ચિમ કાંઠે ખાડીઓ બહુ છે. ચોમાસા સિવાય બાકીના વખતમાં તેઓમાં વહાણો આવજા કરે છે. મુખ્ય નદીઓ—

૧. તાપી. ગૂજરાતમાં નર્મદા સિવાય બીજી બધી નદીઓથી મોટી છે. એ સાતપૂડા પર્વતમાંથી નીકળીને સૂરત આગળ અરબી સમુદ્રને મળે છે. ૨. કીમ રાજપીપળાના કુંગરામાંથી નીકળીને અંકલેશ્વર તાલુકાની દક્ષિણે અને એરપાડ પરગણાની ઉત્તરે થઈને ખંભાતા અખાતને મળે છે. ૩. મીઢોળા, ૪. પૂર્ણા, ૫ અંબિકા, ૬. પાર, ૭. કોલક, વગેરે બીજી નાની નદીઓ છે.

મુખ્ય નિકાસ—ગામોમાં મુખ્ય ધંધો ખેતી છે; પશ્ચિમ કાંઠા પર આવેલાં ગામડાંમાં ઘણા લોક માછલાં પકડવાનું કામ કરે છે. ઉત્તર ભાગમાં ખેતીની મુખ્ય ઊપજ ડાંગર, જુવાર, રૂ, ઘઉં, કઠોળ તથા બાજરી; અને દક્ષીણમાં દીવેલી, નાગલી, કાદા, શેરડી, અને કેળાં, કેટલેક ઠેકાણે તમાકુ, ભીંડી શાક, વગેરે થાય છે.

તાપી, પૂર્ણા વગેરે નદીઓ ઉપર રેલવેના પૂલ તથા સૂરત શહેરમાં તાપી નદીપર હોપ પૂલ છે તે જોવા જોવા છે. હાલ એ જિલ્લામાં રેલવે સ્ટેશન પંદર છે, એ જિલ્લાનાં કીમ, સાયણ, સૂરત, સુચીન, અમરોલી, વગેરે સ્ટેશનો ઉપર તથા બીજાં કેટલાંક ગામોમાં કપાસ લોઢવાનાં વરાળયંત્રો છે. સૂરતમાં કાપડ વધુવાનાં તથા સૂતર કાંતવાનાં ત્રણ કારખાનાં છે.

એ જિલ્લામાં નીચે લખેલા ૮ તાલુકા છે:—

(૧.) પારડી.	(૫.) વારડોલી.
(૨.) વલસાડ.	(૬.) માંડવી.
(૩.) ચીકલી.	(૭.) ચોર્યાશી.
(૪.) જલારપોર.	(૮.) ઓરપાડ.

આ આઠ પરગણામાં ૮ કર્યા તથા ૭૮૮ ગામ અને લોકલ ફંડના અને મ્યુનિસિપાલિટીના ખર્ચથી ચાલતી ૨૫૦ નિશાળો છે. એ નિશાળોમાં ૨૧,૬૧૩ નિશાળીઓ ભણે છે. એક હાઈસ્કૂલ, નવ આંગલો વર્નાક્યુલર સ્કૂલો, એક ઉદ્યોગ-શાળા, તથા ૪૦ કન્યા શાળા છે. એ કન્યા શાળાઓમાં ૩,૦૩૬

છોકરીઓ ભણે છે. હરેક તાલુકામાં મામલતદાર અને ફાજદાર છે.*

(૧) પારડી તાલુકો.

એની ઉત્તર સીમાએ પાર નદી છે, અને દક્ષિણે દમણગંગા, પૂર્વે ધરમપોરનું રાજ્ય, અને પશ્ચિમે અરબી સમુદ્ર છે.

એ પરગણામાં ૮૨ ગામ અને ૫૮,૨૪૫ માણસની વસ્તી છે. એમાં ત્રણ નદીઓ છે—૧. પાર, ૨. કોલક, ૩. દમણગંગા. એ ઉપરાંત કોથલ અને પરીઆલી નામે ખાડી છે. એનાં મુખ્ય ગામ—૧. બાલદાપારડી, ૨. બગવાડા, એ કોલક નદીને કાંઠે છે; ૩. કુંતા, બગવાડેથી એ ગાઉ પર છે. એમાં જકાત ખાતાનો ઇન્સ્પેક્ટર રહે છે. હર વરસે કુંતેશ્વર મહાદેવની જત્રા ભરાય છે. એ મેળો ત્રણ માસ રહે છે અને તેમાં વેપારીઓનો બહુ માલ ખપે છે. ૪. ઉદવાડા, એમાં પારસીની જૂની અગીઆરી એટલે અગ્નિનું દેવલ છે. આતસની જત્રા કરવાને ઘણા પારસી ત્યાં જાય છે. ૫. કોલક, એ બંદર છે. ૬. ઉમરસાડી, એ પણ બંદર છે. એ તાલુકામાં દમણને રસ્તે વાપી, ઉદવાડા અને પારડી એ ત્રણ રેલવે સ્ટેશન છે. સૂરત જિલ્લામાં અને ગૂજરાત પ્રાંતમાં સૌથી દક્ષિણે એ પરગણું છે. એની દક્ષિણે કેંકણ પ્રાંતનો થાણા જિલ્લો છે. એના નૈર્ઋત્ય ખૂણા પર પોર્ટુગીઝ લોકનું દમણનું રાજ્ય છે, એની પૂર્વે ધરમપોરનું રાજ્ય છે. એની મુખ્ય નિકાસ—ડાંગર, કાદા, દીવેલી, શેરડી, નાગલી, ચણા અને વાલ છે.

(૨) વલસાડ તાલુકો.

એમાં ૯૬ ગામ તથા ૮૭,૮૮૯ માણસની વસ્તી છે. એની નદીઓનાં નામ—૧. ગણદેવીની સ્નાહી; એનું ખીજું નામ અંબિકા નદી છે. આ પરગણાના વાયવ્ય કોણમાં એ નદી વહે છે

* આ તાલુકાઓનું વિશેષ વર્ણન આગળ છે તે સૂરત જિલ્લાની નિશાળોમાં માત્ર ચલાવવું યોગ્ય છે. બીજી નિશાળોમાં માત્ર એમાંનાં મોટાં ગામને સાર જોઈએ.

૨. કાવેરી, ૩. સરેરા, એ નૈર્મલ્ય કાણુમાં વહે છે. ઉંચાડ અને બીલીમોરા આગળ તેઓ કાવેરીને મળે છે. ૪. બૌરંગા, એ વલસાડની પાસે છે. ૫. પાર. એ સિવાય વામ, કોલાર્દ, શંકી વગેરે ખાડીઓ છે. એમાં મુખ્ય કર્યો—૧. વલસાડ, એમાં ૧૪,૭૭૯ માણસની વસ્તી છે. મામલતદાર અને સપ્લાડિનેટ જડજની કચેરી તથા સુધાર્થ ખાતું છે. ચીકલી, પારડી અને જલાલપોર પરગણા વલસાડ સપ્લાડિનેટ જડજના અધિકાર નીચે છે. એ બંદર છે તેથી એમાં ધુરંજી કે માંડવી છે. આહથી અનાજ, ગોળ અને સાગ ચઢે છે. જંગલની સંભાળ રાખનારા અમલદારની કચેરી પણ એજ કર્યોમાં છે. ૨. છરવાઢા માં મીઠું પાકે છે, અને તેને માટે ત્યાં એક સરકારી કારકુન રહે છે. એ સિવાય મહેલી, માલવેળ, ડંઢાચ, બીઘરી, કોસંબા, અને હરીબા એ મોટાં ગામ છે. આ તાલુકામાં પાર નદી પર પારનેરાનો કિલ્લો છે, તે ગાયકવાડે બાંધેલો કહેવાય છે. આ તાલુકાના ખારવા અંબઈ, સૂરત વગેરે બંદરે સફર કરે છે. હુરીઆ, વલસાડ, અને ડુંગરી એ ત્રણ રેલવે સ્ટેશન આ પરગણામાં આવેલાં છે. તેમાં વલસાડનું સ્ટેશન મોટું છે. એની મુખ્ય નિકાસ—ડાંગર, કેદ્રા દીવેલી, નાગલી, શેરડી, ચણા, અને વાલ.

(૩) ચીકલી તાલુકો.

એમાં ૬૬ ગામ અને ૬૧,૩૧૫ માણસની વસ્તી છે. એની નદીઓનાં નામ—૧. ઉત્તરમાં અંબિકા ૨. ચીકલી પાસે વહેનારી કાવેરી નો વલસાડ તાલુકામાં અંબિકા જોડે સંગમ થાય છે. ૩. સરેરા. ૪. બૌરંગા, આ તાલુકાની દક્ષિણ સીમાએ વહે છે. એનાં મુખ્ય ગામ—ચીકલી; વસ્તી ૪,૦૪૧. એમાં મામલતદારની કચેરી છે. દેગામ, સેરગામ, બાલીપોર, વગેરે મોટાં ગામ છે. એની મુખ્ય નિકાસ—ડાંગર, કેદ્રા, અને દીવેલી.

(૪) જલાલપોર તાલુકો.

એમાં ૯૧ ગામ તથા ૭૮,૬૪૯ માણસની વસ્તી છે. એની નદીઓનાં નામ—ઉત્તરે પૂર્ણા નદી વહે છે. દક્ષિણે અંબિકા છે. કળાર્દ, છુઢાઢા, કરકવા, મનેવ વગેરે ખાડીઓ છે. એનાં મુખ્ય ગામ—

જલાલપોર. એમાં ૨,૦૩૮ માણસની વસ્તી છે. એમાં મામલતદારની કચેરી છે. એમાં સરકારી નિશાળ* છે; મટવાહ, અબરામા; અમલસાહ, કઢોલી, આટ, સરસાહ, અષ્ટગામ, પનાર, સંસોદરા, વગેરે મોટાં ગામ છે. અમલસાહ અને નવસારી એ બે રેલવે સ્ટેશન એ તાલુકામાં છે. સ્ટેશનથી એક મૈલ પર જલાલપોર છે. એ પરગણાની દક્ષિણે ખીલીમોરા છે, ત્યાં પણ રેલવે સ્ટેશન છે. એની મુખ્ય નિકાસ—જુવાર, ડાંગર, રૂ, તલ અને શેરડી.

(૫) બારડોલી તાલુકો.

એમાં ૧૨૬ ગામ અને ૮૪,૧૧૧ માણસની વસ્તી છે. એનાં નદીઓ—૧. તાપી ૨. મીઠોલા એ નદીના ત્રણ કાંટા છે. જુહારી ગામ આગળ ૩. પૂર્ણા નદી છે. વાલોડ આગળ ૪. જાંખરી નદી છે. તે પૂર્ણાને બેહેજ ગામ આગળ મળે છે. એનાં મુખ્ય ગામ—૧. મીઠોલાને કાંઠે બારડોલી; વસ્તી ૪,૨૭૮ માણસની. એ ગામ ગાયકવાડના બજેશ્વર પરગણાની હદમાં છે. એમાં મામલતદારની કચેરી છે. ૨. તાપીને કાંઠે કઢોદ. ૩. સરમોળ. ૪. વાલોહ. ૫. મોતા. ૬. વરાહ. ૭. બુહારી. ૮. દેગામા. ૯. વાકાનેર. ૧૦. કસવાવ વગેરે મોટાં ગામ છે. એ તાલુકા વધારે મોટો હોવાથી વાલોડમાં મહાલકરી અને ફોજદારનાં થાણા છે. એની મુખ્ય નિકાસ—ડાંગર, જુવાર, ઘઉં, કોદા, કપાસ અને શેરડી.

(૬) માંડવી તાલુકો.

એમાં ૧૩૬ ગામ અને ૫૩,૯૪૨ માણસ છે. મુખ્ય ગામ માંડવીમાં ૪૦૦ વર્ષ પહેલાં ભીલ રાજા રહેતા. ત્યાર પછી ઉદેપુરના રાણાના કુળના કોઈ રાજકુમારનો અમલ થયો. સંવત ૧૮૯૮ માં ઈંગ્લેન્ડ સરકારની જમીની બેંડી અને પછી કેટલેક વરસે એ તાલુકા ખાલસા થયો. એ તાલુકામાં ઘણા કુંગરા છે; તેમાં દેવગઢ ટપ્પામાં વધારે છે, અને કેટલાક પાતલ ટપ્પામાં છે.

એ પરગણાના સાત ટપ્પા એટલે ભાગ કર્યા છે. તેમનાં નામ માંડવી, બહુધાન, પાતલ, દેવગઢ, દઢવાડા, હવેલી અને બારગામ. એમાં દક્ષિણે તાપી નદી છે. ત્રેદે, એ નદી રાજપીપળાના રૂડા નામે

* લોકલેન્ડ ઉપરાંત મહુમ દેસાઈ ગોપાળજી રતનજીએ એકઠાં કરેલાં ફંડમાંથી આ નિશાળનો ખર્ચ ચાલે છે, તેથી એ નિશાળમાં બિલકુલ શી લેવાતી નથી.

પર્વતમાંથી નીકળીને દેવગઢ વગેરે ગામ પાસે થઈને વરેલી આગળ તાપીને મળે છે. માંડવી ગામમાં ૩,૯૬૫ માણસની વસ્તી છે. મામલતદારની કચેરી તથા ગામ સુધરાઈ ખાતું છે. બહુવાનમાં બાર બાર વરસે મોટી જત્રા ભરાય છે. ઘંટોલી અને તલકેશ્વર મોટાં ગામ છે. એ તાલુકાની નિકાસ—કોદ્રા, ડાંગર, જીવાર અને દીવેલી.

(૭) ચૌન્યાશી તાલુકો.

એ પરગણામાં સૂરત શહેર છે તેની વસ્તી બાદ કરતાં એ તાલુકાની વસ્તી ૪૯,૮૮૧ માણસની છે. એ તાલુકાનાં ગામ ગાયકવાડ સરકાર તથા સચીણના નવાબના તાબાના મૂલકમાં વેરાતાં છે. સૂરત શહેર તાપી નદીને કાંઠે છે. એમાં ૧,૦૯,૨૨૯ માણસ વસે છે. એમાં કલેક્ટર, જજ, સપાઈન્ટ જજ, મામલતદાર વગેરે અમલદારોની કચેરી છે. બે ધર્માદા દવાખાનાં તથા ગામ સુધરાઈ ખાતું છે. એ શહેરમાં રૂના સકંચા, છાપખાનાં, વર્તમાનપત્રો તથા લાઇબ્રેરીઓ છે. સૂરત શહેર આગળ મોટું બંદર હતું તેમાં વેપાર ધણો ચાલતો હતો. સંવત ૧૮૯૩ માં મોટી આગ લાગ્યાથી, વેપારનું મથક મુંબઈ થવાથી, તથા વણકર વગેરે કારીગર લોકની રોજ તૂટવાથી શહેરને મોટો ઘાઠો પહોંચ્યો છે. એ શહેરનો મજબૂત કિલ્લો તાપીના કિનારા પર આવેલો છે. એ કિલ્લાથી તે દિલ્લી દરવાજા સુધી સારો રસ્તો બાંધેલો છે. સૂરતની પાસે તાપી નદીને સામે તીરે રાંદેર છે. એ કસબામાં ૧૦,૯૨૬ માણસની વસ્તી તથા ગામ સુધરાઈ ખાતું છે. કતારગામ, માઠા, કુંભારીયા કુમરા એ મોટાં ગામ છે. સૂરત અને સચીણ એ બે રેલવે સ્ટેશન છે. મુખ્ય નિકાસ—૩ અને જીવાર.

(૮) ઓરપાડ તાલુકો.

એમાં ૧૩૩ ગામ તથા ૬૬,૬૬૮ રહેવાશીઓ છે. એની દક્ષિણ હદ ઉપર તાપી અને ઉત્તરે કીમ નદીઓ છે. સીના નદી ભગવાદાંડી આગળ સમુદ્રને મળે છે. બિનાળામાં તેમાંનું પાણી ધણું કરીને સૂકાઈ જાય છે. ઇચ્છાપોર અને બીજાં ગામો આગળ ખાડીઓ છે. એનું મુખ્ય ગામ ઓરપાડ છે. એ કસબાની વસ્તી ૩,૯૬૦ માણસની છે. એમાં મામલતદારનું

થાણું તથા સબ્સર્ક્રિપ્ટ જડ્ડની કચેરી છે. કુહસદ, મગવાદાંઠી, બઢાજળ, સુહાલી, અમરોલી, કોસાઢ અને વરાઢા મોટાં ગામ છે. સરસની પાસે સિદ્ધનાથ મહાદેવની હર વર્ષે જત્રા ભરાય છે. મોરા ગામમાં કૂવાની જત્રા ભરાય છે. અમરોલી, સાયણ અને કીમ એ ત્રણ રેલવે સ્ટેશન છે. એની મુખ્ય નિકાસ— જુવાર, રૂ અને ધર્તી.

૨. મરુચ જિલ્લો.

એ જિલ્લાનું ક્ષેત્રફળ ૧,૪૬૩ ચોરસ મૈલ છે. અને તેમાં ૩,૪૧,૪૯૦ માણસ વસે છે. એની હદ-ઉત્તરે મહી, પૂર્વે ગાયકવાડનો મૂલક, દક્ષિણે કીમ નદી, અને પશ્ચિમમાં ખંભાતનો અખાત. એ જિલ્લામાં ધણું કરીને નર્મદાના મુખ આગળની ભોંય રસાળ હોવાથી ખેતી સારી થાય છે, તેમ જાડો પણ પુષ્કળ થાય છે. એમાં નદીઓ પણ ઠીક આવેલી છે. નર્મદા ઉપરાંત ઉત્તરમાં મહી અને દક્ષિણમાં કીમ છે. ભરૂચ શહેર બાદ કરીએ તો એ જિલ્લાના મુખ્ય ઉદ્યમ ખેતી છે. ભરૂચમાં સૂતર કાંતવાના મોટા-વરાળથી ચાલતા રેંટીઆ છે, તથા કાપડ વણવાનાં તેમજ કપાસ લોઢવાનાં પણ ઘણાં વરાળયંત્રો છે અને ખીન્ને વેપાર રોજગાર છે. ખેતીની મુખ્ય પેદાસ રૂ છે. એ સિવાય ચોમાસામાં જુવાર, ડાંગર, બાજરી, તુવર અને મગ પાકે છે, અને શિયાળામાં ધઉં, તલ, વટાણા, ચણા, વાલ, દીવેલી અને તમાકુ થાય છે. આ જિલ્લામાં નીચે લખેલા ૫ તાલુકા છે:—

(૧) મરુચ.

(૪) આમોદ.

(૨) અંકેશ્વર.

(૫) જંબુસર.

(૩) વાગરા.

આ પાંચ તાલુકામાં ૪ કરબા તથા ૪૦૦ ગામ છે. એ ગામોમાં લોકલ પ્રંડને ખર્ચે ચાલતી ૨૧૩ નિશાળો છે. તેઓમાં ૧૩,૬૫૫ નિશાળીઆ ભણે છે.* એ જિલ્લામાં એક હાઈસ્કૂલ તથા

* આ તાલુકાઓની વિગતવાર હકીકત આપી છે તે ભરૂચ જિલ્લાની નિશાળોને સાર છે. ખીલ જિલ્લામાં તો માત્ર એમાંના કરબા કે મોટાં ગામ ને થોડો સાર શીખવાશે તો બસ થશે.

ચાર આંગડો વર્નાક્યુલર સ્કૂલ છે. છોડીચોની નિશાળ ૧૦ છે તેમાં ૧,૧૦૨ છોકરીઓ ભણે છે.

(૧) મરુચ તાલુકો.

ભરૂચ શહેરની વસ્તી, આદ કસ્તાં આ તાલુકામાં ૭૨,૭૩૮ માણસની વસ્તી, ૧૦૫ ગામ તથા ૬ મોવાડા છે. એમાં નર્મદા એ નદી તાલુકાની દક્ષિણે છે. એ ઘણી મોટી અને ઊંડી છે અને એ વડ બહોળો વેપાર ચાલે છે. સાતપુડા પર્વતમાંથી નીકળીને ખંભાતી અખાતને મળે છે. તાલુકાનું મુખ્ય શહેર મરુચ છે તે નર્મદા નદીના કાંઠા પર છે. જેમાં ૪૦,૧૬૮ માણસની વસ્તી તથા ગામ સુધરાઈ ખાતું છે. એમાં કલેક્ટર, સીનિઅર આસિસ્ટન્ટ જડ્જ, ખીજ વર્ગના સપ્લાડિનેટ જડ્જ અને મામલતદારની કચેરી છે. શુક્લતીર્થ, જ્ઞાદેશ્વર, નિકોરા, શાહાબાદ, જ્ઞાણેશ્વર, ટંકારીઆ, પારખેત અને અમલેશ્વર, એ મોટાં ગામ છે. હર વરસ શુક્લતીર્થમાં જત્રા ભરાય છે. હર ૧૯ વરસે તવરા અને ભાડભૂતની જત્રા ભરાય છે.

આ તાલુકામાં ભરૂચ, અમારગામ અને પાલેજ એ ત્રણ રેલવે સ્ટેશન છે. નર્મદા નદીમાં ધંતૂરીઆ અને કાસવા એ બે નાના બેટ છે. તેઓ એ તાલુકાનો છે. ધંતૂરીઆમાં માણસ વસે છે. ભરૂચ શહેરમાં છાપખાનાં, વર્તમાનપત્રો, લાઇબ્રેરીઓ અને ફાંતવાનાં તથા વણવાનાં કારખાનાં છે.

(૨) અંકેશ્વર તાલુકો.

એ પરગણામાં ૧૦૨ ગામ તથા એક મોવાડો છે. એમાં ૭૦,૭૦૩ માણસની વસ્તી છે. ૧. કીમ નદી એ પરગણાની દક્ષિણ સીમાએ છે. ૨. ઝમરાવતી એ રાજપીપળામાંથી નીકળી માંડવા બુબુર્ગ આગળ નર્મદાને મળે છે. વળી વંઠ નામે એક ખાડી છે. મુખ્ય ગામ—૧. અંકેશ્વર. એમાં મામલતદારની તથા ખીજ વર્ગના સપ્લાડિનેટ જડ્જની કચેરીઓ છે. એમાં ૧૦,૬૯૨ માણસની વસ્તી છે. હાંસોડ એમાં ૪,૪૩૬ માણસની વસ્તી

તથા મહાલકરીની કચેરી તથા ગામ સુધરાઈ ખાતું છે. દીવા, માંડવા બુજુર્ગ, હલાવ, કતપુર, અને સીસોદરા મોટાં ગામ છે. મુખ્ય નિકાસ—૩, જુવાર અને ધઉં.

(૩) વાગરા તાલુકો.

આ તાલુકામાં ૬૫ ગામ તથા ૩૬,૯૩૯ રહેવાશી છે. એમાં એકે નદી નથી, પરંતુ મૂલી નામે એક ખાડી છે તે વાગરા અને ભરચને જુદા પાડે છે. વાગરામાં મામલતદારની તથા સપ્લાઈનેટ જડજની કચેરી છે. આ તાલુકાની પશ્ચિમે દેહજબારા નામે મોટો કસબો છે તે બંદર છે. ગંધાર, વિલાયત, અને લખીગામ એ મોટામાં મોટાં ગામ છે. મુખ્ય નિકાસ—૩, જુવાર, અને ધઉં.

(૪) આમોદ તાલુકો.

આ તાલુકામાં ૫૦ ગામ તથા ૩૮,૪૫૬ માણસની વસ્તી છે. એ તાલુકાની ઉત્તરે ઢાઢર નદી વહે છે. એમાં ળાછોદ, ગોપાલ રૂપારેલ વગેરે ખાડીઓ છે. એના મુખ્ય ગામ આમોદમાં ૫,૦૦૬ રહેવાશી છે. એમાં મામલતદારની કચેરી છે. એ કસબા ઉપર તથા તાલુકાનાં ગામો ઉપર એક રાણાનો થોડોક ભાગ છે. કેરવાઢા મોટું ગામ છે, તેનો કેટલોક ભાગ તેના ઠાકોરને તાબે છે. આ તાલુકાનું માતર નામે ગામ વાગરા તાલુકાની હદમાં આવેલું છે. સરમોળ, હસર, રોજાટંકારીઆ વગેરે મોટાં ગામ છે. મુખ્ય નિકાસ—૩, જુવાર અને ધઉં.

(૫) જંબુસર તાલુકો.

આ તાલુકામાં ૮૨ ગામ તથા ૮૨,૩૯૬ માણસની વસ્તી છે. નદીઓ—૧. મહી એ નદી માળવામાંથી નીકળી ખંભાતના અખાતને મળે છે. મહી નદી આ તાલુકાની ઉત્તરે અને ઢાઢર દક્ષિણે છે. ૨. ઢાઢર પણ ખંભાતના અખાતને મળે છે. એનું મુખ્ય ગામ—જંબુસર. એમાં મામલતદાર તથા સપ્લાઈનેટ જડજની કચેરી છે. સપ્લાઈનેટ જડજનો અધિકાર આમોદ તાલુકા ઉપર પણ છે. એમાં ૧૨,૦૭૨ માણસની વસ્તી અને ગામ સુધરાઈ ખાતું છે. વસ્તીનો ધણો ભાગ વેપારીનો છે. જંબુસરથી આશરે નવ મૈલને અંતરે ઢંકારીઆ નામે બંદર છે. એમાં ઠીક વેપાર ચાલે છે,

દેગામ એ પણ ખંદર છે. ગજેરા, કાવી, વેઢવ, અને સારોદ એ મોટાં ગામ છે. મુખ્ય નિકાસ—૩, જુવાર, યાજરી, અને ગળી.

૩. લેડા જિલ્લો.

એ જિલ્લાનું ક્ષેત્રફળ ૧,૬૦૯ ચોરસ મૈલ તથા વસ્તી ૮,૭૧,૫૮૯ માણસની છે. એની સીમા—ઉત્તરે અમદાવાદ જિલ્લો, ગાય-કાંઠા અને મહીકાંઠા એન્જનિસનો કંટલોડ મૂલક અને રેવાકાંઠા એન્જનિસમાંનું વાડાસિનોરનું નાનું રાજ્ય. પૂર્વે અને દક્ષિણે મહી નદી આવી પંચમહાલ, ગાયકવાડનો મૂલક તથા ભરૂચ જિલ્લાથી તેને જુદો પાડે છે; અને પશ્ચિમે ખંભાતનું સંસ્થાન તથા અમદાવાદ જિલ્લો છે.

દેશ ચપટો અને ઝાડોથી ભરપૂર છે. ખેતી પણ સારી છે. ઈશાન કોણમાં એ લગીર ઊંચો છે; ત્યાં જમીન ઓછાં ઝાડ-વાળી અને ઓછી રસાળ છે. દેશનું પાણી ઘણું કરીને મહી તરફ વહે છે. એમાં મોટી નદી મહી છે. એ ખંભાતી અખાતને મળે છે. ૨. વાત્રક એ સાપ્તરમતીને મળે છે. ૩. મેશ્વો એ વાત્રકને મળે છે. ૪. શેઢી એ વાત્રકને મળે છે. ૫. મોહોર એ શેઢીને મળે છે. ૬. સ્વારી આ નદીનો માર્ગ સાપ્તરમતી અને મેશ્વો એ એની વચ્ચે છે. એ જિલ્લામાં યાજરી, કોદ્રા, ડાંગર જુવાર, શેરડી, આવટો, તમાકુ, વગેરે પાકે છે. યાજરી અને તમાકુ પુષ્કળ પાકે છે, અને પરદેશ મોકલવામાં આવે છે. આણંદ અને નડીઆદ પર-ગણામાં સર્વે યાગાયત પાક થાય છે. કપડવણજમાં સાથુ અને કાચનાં કારખાનાં છે. નડીઆદમાં સરકારી હાઇ સ્કૂલ તથા ખેડામાં પહેલા વર્ગની આંગલો વર્નાક્યુલર સ્કૂલ છે. અને મ્યુનિસિપાલિટીવાળાં મોટાં ગામમાં એકેક ખીજ વર્ગની આંગલો વર્નાક્યુલર સ્કૂલ છે. આ જિલ્લામાં હલકા દરજ્જાની ૨૧૬ નિશાળો છે. તેઓનું ખર્ચ લોકલ ફંડ તથા મ્યુનિસિપાલ ફંડમાંથી કરવામાં આવે છે. એ નિશાળોમાં ૨૨,૭૧૫ છોકરા ભણે છે. એ જિલ્લામાં એક હાઇ સ્કૂલ અને એક પહેલા વર્ગની આંગલો વર્નાક્યુલર સ્કૂલ છે. છોડીઆની નિશાળો ૨૮ છે. તેમાં ૨,૧૬૩ છોકરીઓ ભણે છે.

એ જિલ્લામાં રેલવે છે. તેની એક શાખા આણંદથી દાહદ સુધી જાય છે. એ જિલ્લાના મુખ્ય ગામ મોટા કર્યા છે.

ખેડા જિલ્લામાં નીચે લખેલા ૭ તાલુકા છે;—

(૧) કપડવણજ.

(૫) માતર.

(૨) ઠાસરા.

(૬) આણંદ.

(૩) નડીઆદ.

(૭) વોરસદ.

(૪) મહેમદાબાદ.

એમાં ખેડા, મહુધા, અને ઉમરેઠ એ ત્રણ પેટા તાલુકા છે. આ તાલુકાઓમાં ૧૦ કર્યા તથા ૫૭૩ ગામો છે.*

(૧) કપડવણજ તાલુકો.

આ તાલુકામાં ૮૮ ગામ તથા ૧,૦૧,૫૨૭ માણસની વસ્તી છે. એમાં ૧. મોહોર નદી કપડવણજ તથા કઠલાલ પાસે વહે છે; ૨. વાત્રક એ અપરજીના ગામ પાસે વહે છે. એ બંને નદીઓ ઉત્તરથી દક્ષિણમાં વહે છે. ૩. વરાસી એ નાની નદી કપડવણજ આગળ મોહોરને મળે છે. એના મુખ્ય ગામ કપડવણજમાં મામલ-તદાર તથા સપ્લાડિનેટ જડજની કચેરી છે. એના કેટલાક રહેવા-સીઓ ધણા દ્રવ્યવાન છે. એમાં ૧૪,૮૦૫ માણસની વસ્તી છે. એમાં સુધાર્થ ખાતું, પુસ્તકશાળા, છોડીઓની નિશાળ તથા દવાખાતું છે. વળી કાચ અને સાબુ બનાવવાનાં કારખાનાં છે. એ વસ્તુઓ મુંબઈ તથા બીજે ઠેકાણે પુષ્કળ મોકલવામાં આવે છે. એ બંને કારખાનાંમાં સુધારો કરવાની જરૂર છે. સુધારો કરી હાલ બને છે તેથી જાંચી જાતના કાચ અને સાબુ બનાવે તો ખપત વધે. એ તાલુકામાં આંત્રોલી, કઠલાલ, છીવઢી, તોરણા, લસુંદ્રા, વગેરે મોટાં ગામ છે. લસુંદ્રામાં બિના પાણીના કુંડ છે. તાલુકામાં મુખ્ય નિકાસ—બાજરી અને કેદ્રા કાચ તથા સાબુ છે.

* આ તાલુકાઓની વધારે હકીકત આપી છે તે ખેડા જિલ્લાની નીશાળોને સાફ છે. બીજી નીશાળોમાં માત્ર મોટા કર્યા કે બહુ મોટાં મામ ને મોટાં સામ શીખવવા.

(૨) ઠાસરા તાલુકો.

આ તાલુકામાં ૯૭ ગામ તથા ૯૫,૬૨૨ માણસની વસ્તી છે. ૧. મહી નદી એ તાલુકાની ઉત્તરે છે. ૨. શેઢી ઉત્તરે આવેલા ડુંગરા-માંથી નીકળી ઠાસરા તથા ડાકોર પાસે થઈ નડીઆદ તાલુકામાંના અરજનકોટ ગામ આગળ મોહોરને મળે છે. એ સિવાય ગઢતો, વગેરે નાની નદીઓ છે, એનું મોટામાં મોટું ગામ ઢાકોર છે; તેમાં ૯,૪૮૭ માણસ વસે છે, ને રણછોડજીનું મોટું મંદિર તથા ગોમતી નામે તળાવ છે. દરેક પૂનમે ધણા લોકો રણછોડજીનાં દર્શન કરવાં જાય છે. આસો સુદ પૂનમે તથા આશાડ સુદ ખીજની રથ જત્રાએ આશરે લાખ માણસ એકઠું થાય છે. એમાં ગામ સુધરાઈ ખાતું, પુસ્તકશાળા, તથા દવાખાનું છે. મામલતદારની કચેરી ઠાસરામાં છે. એ ગામની વસ્તી ૩,૮૧૭ માણસની છે. એ તાલુકામાં ડાકોર, ઠાસરા અને પાલી એ ત્રણ રેલવે સ્ટેશન છે. જનોદ, પઢાલ, કાલસર વગેરે મોટાં ગામ છે. એની મુખ્ય નિકાસ—ખાજરી, ડાંગર અને ખાવટો છે.

(૩) નડીઆદ તાલુકો.

એમાં ૯૩ ગામ તથા ૧,૭૧,૦૮૪ માણસની વસ્તી છે, ૧. શેઢી એ આ તાલુકામાં થઈ ખેડા આગળ વાત્રકને મળે છે. ૨. મોહોર એ કપડવણજ તાલુકામાં થઈ અરજનકોટ આગળ શેઢીને મળે છે. ૩. હુળો એ કોટ આગળ શેઢીને મળે છે. એના મુખ્ય ગામ નડીઆદમાં ૨૯,૦૪૮ માણસની વસ્તી છે. એમાં સપ્પાર્ડનેટ જડજી તથા મામલતદારની કચેરીઓ છે. એ રેલવે સ્ટેશન છે અને એમાં ગામ સુધરાઈ ખાતું, હાઈ સ્કૂલ છોડીઓની નિશાળ, પુસ્તકશાળા અને દવાખાનું છે. એમાં ધર્મશાળા તથા તળાવો છે. મહુધા (વસ્તી ૯,૪૩૬), ઇલીના, ચુનેલ, મોહોલેલ, ઉત્તરસંઢા, ચકલાસી (એમાં ૮,૧૦૭ માણસની વસ્તી છે), નરસંઢા, હમાળ, વગેરે મોટાં ગામ છે. મહુધામાં અગ્રેજી નિશાળ તથા સુધરાઈ ખાતું છે. મહુધા અને કઠલાલ પાસે થઈ નડીયાદથી કપડવણજ જવાનો મોટો રસ્તો બાંધેલો છે. આ તાલુકાના વહતાલ ગામમાં સ્વામીનારાયણનું મોટું મંદિર છે. મુખ્ય નિકાસ—ખાજરી, કેદ્રા, તમાકુ, જીરું, તલ અને રૂ છે.

(૪) મહેમદાવાદ તાલુકો.

આ તાલુકામાં ૬૦ ગામ તથા ૯૨,૩૬૭ માણસની વસ્તી છે. એમાં ૧. સ્વામી નદી સાબરમતી અને મેશ્વોની વચ્ચે વહે છે. ૨. વાત્રક મહેમદાવાદ તથા ખેડા પાસે થઈ પાલા આગળ સાબરમતીને મળે છે. ૩. મેશ્વો દેદરડા આગળ વાત્રકને મળે છે. અને ૪. શેઠી આ તાલુકાની દક્ષિણે છે તે ખેડા આગળ વાત્રકને મળે છે. વાત્રક અને શેઠીના સંગમ ઉપર સેઢા છે, એમાં ૧૦,૧૦૧ માણસ વસે છે. તથા એમાં કલેક્ટર, સપ્લાઈન્ટ જ્ઞજ તથા સિવિલ સર્જન એ અધિકારિઓ રહે છે; વળી એમાં પુસ્તકશાળા, સિવિલ હોસ્પિટલ, ગામ સુધરાર્થ ખાતું, આંગલો વર્નાક્યુલર સ્કૂલ, તથા છોડીઓની નિશાળ છે. ખેડાથી મહેમદાવાદના રેલવે સ્ટેશન સુધી રસ્તો બાંધેલો છે. ખેડાને ફરતો કોટ છે. મહેમદાવાદ પણ મોટું ગામ છે. ગૂજરાતના પાદશાહ મહંમદ બેગડાએ વસાવ્યું તે ઉપરથી મહેમદાવાદ નામ પડ્યું છે. એમાં ૭,૮૪૨ માણસની વસ્તી છે. એમાં મામલતદારની કચેરી, ગામ સુધરાર્થ ખાતું અને રેલવે સ્ટેશન છે. એમાં અંગ્રેજી તથા ગૂજરાતી નિશાળો, કન્યાશાળા, રીડિંગ રૂમ, તથા દવાખાતું છે. મમરીઓ નામે કુવો તથા તેની પડોસમાં વાત્રક નદીના કાંઠાપરનો રેલ્વે એ બે બેવા લાયક છે. એ પરગણામાં સિહુજ, મહીજ, સરસવળી, કનીજ, રુદળ, વગેરે મોટાં ગામ છે. મહેમદાવાદમાં અગાઉ બાસતો બનતો હતો તે ધણો વખણાતો. એ તાલુકાની મુખ્ય નિકાસ—બાજરી, ડાંગર, કેદ્રા, શેરડી અને પારિજાતિકનાં ફૂલ છે.

(૫) માતર તાલુકો.

એ તાલુકામાં ૮૧ ગામ તથા ૭૯,૦૮૦ માણસની વસ્તી છે. ૧. સાબરમતી નદી એ આ તાલુકાની પશ્ચિમ સીમાએ છે. ૨. વાત્રક એ આ તાલુકામાં થઈ પાલા આગળ સાબરમતીને મળે છે. એમાં મોટામાં મોટું ગામ માતર છે. તેમાં ૪,૬૪૨ માણસની વસ્તી છે. ત્યાંના વાણીઆ પૈસાદાર છે. એમાં મામલતદારની કચેરી છે. રહુ, લિંબાસી, ત્રાજ વગેરે મોટાં ગામ છે, તાલુકાની મુખ્ય નિકાસ—બાજરી, ધઉં, કેદ્રા, ડાંગર, તથા કસુંબી છે.

(૬) આણંદ તાલુકો.

આ તાલુકામાં ૭૪ ગામ તથા ૧,૬૯,૭૬૬ માણસની વસ્તી છે. મહી નદી એ આ તાલુકાની પૂર્વ સીમાએ છે. એમાં મોટામાં મોટું ગામ ઉમરેટ છે. તેમાં ૧૫,૬૩૮ માણસની વસ્તી છે. એ રેલ-વેનું સ્ટેશન તથા તેમાં અંગ્રેજી નિશાળ અને સપ્લાઈનેટ જડ્જની કોર્ટ છે. વસ્તીનો ધણો ભાગ ખેડાવાળા બ્રાહ્મણ અને ખડા-યતા વાણીઆનો છે. એમાં પુસ્તકશાળા તથા છોડીઆની નિશાળ છે. ઉમરેટથી ઉતરનું ખીજું ગામ આણંદ છે. એની વસ્તી ૯,૨૧૪ માણસની છે. તેમાં મામલદારની કચેરી છે. રેલ-વેની ડાકોરની શાખા એ સ્ટેશને મળે છે, પરગણામાં નાપાડ, કરમસદ, ઓઢ (૮,૦૮૨ માણસની વસ્તી), સારસા (વસ્તી ૫,૩૭૭) વોરિઆવી, સામરખા (એની વસ્તી ૬,૧૧૪ છે). ચિલ્હોદ્રા, થામળા, સંડલપુર વગેરે મોટાં ગામ છે. વાસદ એ રેલવે સ્ટેશન છે, તેની પાસે મહી નદી ઉપર મોટો પૂલ છે તે જોવાલાયક છે, તાલુકાની મુખ્ય નિકાસ—તમાકુ, કેદ્રા, રૂં, અને બાજરી છે.

(૭) બોરસદ તાલુકો.

આ તાલુકામાં ૯૦ ગામ તથા ૧,૬૨,૧૪૩ માણસની વસ્તી છે, મહી નદી આ તાલુકાની પૂર્વ અને દક્ષિણ સીમા છે, અને તે ઉમેટા તથા દહેવાણુ આગળ થઈ ખંભાતના અખાતને મળે છે. મુખ્ય ગામ બોરસદમાં ૧૨,૬૫૯ માણસની વસ્તી છે અને મામલતદાર તથા સપ્લાઈનેટ જડ્જની કચેરી છે. એમાં છોડીઆની નિશાળ અને દવાખાનું છે. ઓંકલાવ (વસ્તી ૫,૭૭૬), મેટાસી, વોરસદ, અલારસા, રાસ, દાવોલ, દેહેવાળ, સુળાવ, પિપલાવ વગેરે ખીજાં મોટાં ગામ છે. આ તાલુકાનાં ગાંમે એક જથ્થે નથી, પરંતુ ગાયકવાડના તથા ખંભાતના નવાખના રાજ્યમાં વેરાતાં છે. એની મુખ્ય નિકાસ—બાજરી, ડાંગર, તમાકુ, ગળી, સૂખડ અને શુરૂં છે.

૪. પંચમહાલ.

એનું ક્ષેત્રફળ ૧,૬૧૩ ચોરસ મૈલ તથા વસ્તી ૩,૧૩,૪૧૭ મા-ણસની છે. હાલમાં પંચમહાલ ખાતે અલાયદો કલેક્ટર નીમ્યો

છે તે ગવર્નર તરફનો પંચમહાલ અને રેવાકાંઠાનો એન્ટ પશુ છે એ અધિકારી સરકારી ઊપજ ખર્ચનો હિસાબ રાખે છે.

ખારીઆના રાજ્ય વડે પંચમહાલના બે વિભાગ થયલા છે. નૈર્ઋત્ય કોણુના ભાગની ઉત્તરે લુણાવાડા, સુંથ અને સંજેલી આવેલાં છે; પૂર્વે ખારીઆનું રાજ્ય, દક્ષિણે ગાયકવાડનો મૂલક, અને પશ્ચિમે ગાયકવાડનો મૂલક તથા મહી નદી છે. એ નદી ખેડા જિલ્લાથી એને જુદો પાડે છે. ઇશાન કોણુના ભાગની ઉત્તરે કિરોલી અને કિશનગઢનાં રાજ્ય, પૂર્વે માળવાનો પશ્ચિમે ભાગ અને ખનાસ નદી, દક્ષિણે માળવાનો પશ્ચિમ ભાગ અને પશ્ચિમે સુંથ, સંજેલી, અને ખારીઆ છે. મોટી નદીમાં માત્ર મહી છે. ઇશાન કોણુનો ભાગ વધારે રસાળ અને ખેડાયેલો છે. દેશ મોટાં ઝાડ વગરનો છે, અને પાવાગઢના ડુંગરા (જિંઘાઈ બે હજાર ફુટ) સિવાય સપાટ છે. ઉત્તરે કેટલીક રસાળ ખીણ છે, પરંતુ ધણું કરીને જમીન જિંચી નીચી અને વેરાન છે, તથા ખેતીની હાલત સારી નથી. એ દેશમાં ખેતી સિવાય ખીજે ઉદ્યમ થોડોજ છે. મુખ્ય નિકાસ—ઘઉં, ડાંગર, બાજરી, મકાઈ, ચણા, અને ખીજું ધાન્ય છે. તલ અને મહુડાં પુષ્કળ પાડે છે. એ દેશમાં ત્રણ તાલુકા, બે પેટા મહાલ, ૪ કરચા, તથા ૬૫૨ ગામ છે. એ તાલુકા નીચે પ્રમાણે છે:—

લાલુકા.

મુખ્ય ગામ.

ગોધરા.

ગોધરા. અને સેહેરા.

કાલોલ.

કાલોલ, હાલોલ અને વેજલપુર.

દાહોદ.

દાહોદ અને જાલોદ.

એ દેશ આગળ સિંધીઆના તાબામાં હતો તે વેળા માઠી દશામાં હતો. ઈંગ્રેજ સરકાર એને સુધારે છે. દાહોદમાં ૧૨,૯૩૫ અને ગોધરામાં ૧૪,૬૯૧ માણસની વસ્તી છે. એમાં ૯૮ નિશાળો છે ને તેમાં ૫,૧૪૨ નિશાળીઆ ભણે છે. પંચમહાલમાં ૨૦ ગામડી નિશાળો છે તેઓમાં ૮૧૮ નિશાળીઆ ભણે છે. છોડીઆની નિશાળો ૬ છે. તેમાં ૪૧૫ છોકરીઓ ભણે છે. ગોધરા અને દાહોદમાં સપ્લાઈન્ટ જરૂજ અને મામલતદારની કચેરીઓ છે.

૫. અમદાવાદ જિલ્લો.

આ જિલ્લો ગૂજરાતના બીજા જિલ્લાઓની ઉત્તરે છે. એનું ક્ષેત્રફળ ૩,૯૪૯ ચોરસ મૈલ છે, ને એની વસ્તી ૯,૨૧,૭૧૨ માણસની છે. એની દક્ષિણે તથા પશ્ચિમે કાઠીઆવાડ, ઉત્તરે ગાયકવાડનો મૂલક, અને પૂર્વે તથા અમિકાણમાં ખેડાજિલ્લો, ખંભાતનું સ્થાન અને ખંભાતી અખાત. એમાં મુખ્ય નદી સાબરમતી છે. તે ઇશાન કોણમાં આરાવલી ડુંગરના છેડા પાસેથી નીકળીને નૈર્ઋત્ય કોણ તરફ વહી ખંભાતી અખાતને મળે છે. ઉત્તર ભાગમાં નીચા ડુંગરા આવેલા છે, તથા ઘોઘા તાલુકામાં કેટલાક ડુંગરા છે, પરંતુ બાકીનો મૂલક સપાટ મેદાન છે. જિલ્લાના ઘણા ખરા ભાગમાં ખેતી સારી ચાલે છે. ગામડાંમાં મુખ્ય ઉદ્યમ ખેતી છે. અમદાવાદ શહેરમાં પુષ્કળ રેશમનાં, સૂતરનાં અને કસબનાં કારખાનાં છે. વરાળ યંત્રથી ચાલતા રેંટીઆ છે તેથી પણ ઘણા માણસોને રોજ મળે છે. જિલ્લાની નિકાસ—બાજરી, જુવાર, ચણા, રૂ, ડાંગર, થોડાક તમાકુ, શેરડી, આદુ, ગળી, તલ અને દીવેલી છે. રૂ અને ધાન્ય મુંબઈ ખાતે પુષ્કળ મોકલવામાં આવે છે. કસબી, રેશમી અને સુતરાઉ કાપડ આસપાસના મૂલકમાં જાય છે. જિલ્લામાં ૨૩૨ ગૂજરાતી નિશાળ છે તેમાં ૨૦,૩૯૭ નિશાળીઆ ભણે છે. આઠ પહેલા વર્ગની આંગ્લો વર્નાક્યુલર સ્કૂલ તથા છોડીઓની નિશાળ ૩૮ છે તેમાં ૩,૬૦૯ છોકરીઓ ભણે છે.

અમદાવાદ શહેરમાં એક આર્ટ્સ કૉલેજ, એક મેડિકલ સ્કૂલ, ત્રણ હાઈ સ્કૂલ, એક મિડલ સ્કૂલ એટલે આંગ્લો વર્નાક્યુલર સ્કૂલ, બે ટ્રેનિંગ કૉલેજો, વીસ છોકરાની શાળા, પાંચ કન્યા શાળા, ત્રણ લાઇબ્રેરીઓ, ચાર ધર્મદા દવાખાનાં તથા કેટલાંક છાપખાનાં અને સાત વારીઆં વર્તમાનપત્રો છે.

બુદ્ધિ પ્રકાશ નામે માસિક ચોપાનિયું ગૂજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી તરફથી પ્રગટ થાય છે. અમદાવાદ જિલ્લામાં નીચે લખેલા ૭ તાલુકા છે:—

(૧) પ્રાંતીજ.

(૩) ધોલકા.

(૨) વીરમગામ.

(૪) દસક્રોદ.

(૫) ધંધુકા.

(૭) સાળંદ.

(૬) ઘોઘા.

પાટડી અને મોડાસા જે પેટા તાલુકા છે.

આ તાલુકાઓમાં ૧૮ કસ્બા તથા ૮૩૯ ગામો છે*. એ જિલ્લામાં ૮૬ ગામડી નિશાળો છે; તેઓમાં ૩,૭૯૯ નિશાળીઆ લણે છે,

(૧) પ્રાંતીજ તાલુકો.

આ તાલુકામાં ૧૫૯ ગામ તથા ૧,૧૬,૧૪૦ માણસની વસ્તી છે. એના વિસ્તાર ધણો હોવાથી એમાં એક પેટા મહાલ કર્યો છે. મામલતદારની કચેરી પ્રાંતીજમાં છે અને મહાલકરીની કચેરી મોડાસામાં છે. પ્રાંતીજની પશ્ચિમે ૧. સાબરમતી અને ૨. હાથમતી નદીઓ છે. તેઓ વાયવ્ય કોણમાં વહે છે. ૩. વાત્રક એ બાયડ અને ગાયટ પાસે થઈને વહે છે. ૪. માજૂમ એ મોડાસાની પાસે છે. ૫. મેશ્વો એ હરમોલની પાસે છે. ૬. ચારો એ દેશાસણ, લાલપુર અને બીજા ગામો પાસે થઈને વહે છે. પ્રાંતીજની પાસે બોખ નામે ધણા મૈલ લાંબો ખાડો છે. અગાઉ હાથમતી એમાં વહેતી, પરંતુ એવું કહેવાય છે કે અમદાવાદના રહેવાસીઓને વધારે પાણી પૂરું પાડવા માટે મહમદ સુલતાન હાથમતી નદીના એક કાંઠાથી બીજા કાંઠા સુધી બંધ બાંધીને તેનો વહેવાનો માર્ગ અટકાવી સાબરમતીમાં વાળી લીધી. મુખ્ય ગામ પ્રાંતીજ છે. ને તેમાં ૮,૭૭૬ માણસની વસ્તી છે. મોસાદામાં ૬,૯૬૫ માણસની વસ્તી છે. એ બંને ગામમાં ગામ સુધરાઈ ખાતું છે. ઓરાણ, ગાબટ, ધનસુરા, જોહલા, દેહમાઈ વગેરે બીજાં મોટાં ગામ છે. આ તાલુકામાં ૪૩ મહેવાસી ગામડા છે. અગાઉ મહેવાસી લોકો લૂટપટ અને ચોરી કરતા હતા, તથા ભાગ્યેજ જમાબંદી આપતા, પરંતુ ઈંગ્રેજ સરકારના બંદોબસ્તથી તેમનું જોર નરમ પડ્યું છે. મોડાસા મહાલમાં ડુંગરો અને જંગલો છે તેમાં સાગ અને બીજાં ઝાડો ઊગે છે. મુખ્ય નિકાસ—બાજરી, ચણા, મઠ, તલ, જવ, મકાઈ, રંતાણુ, તથા વરીઆળી.

* આ તાલુકા વિષે વિશેષ હકીકત આપી છે તે અમદાવાદ જિલ્લાની નિશાળોને માટે છે. બીજા નિશાળોમાં માત્ર એના કસ્બા કે બહુ મોટાં ગામ તથા સહજ બીજા હકીકત શીખવવી.

(૨) વીરમગામ તાલુકો.

આ તાલુકામાં ૧૫૭ ગામ તથા ૧,૫૨,૦૨૨ માણસની વસ્તી છે. એમાં એક જાણવા લાયક નદી નથી, પણ માંડળ તથા ગોરેયા પાસે ખારા પાણીના નાના વહેળા છે. એમાં સૌથી મોટું ગામ વીરમગામ છે, ને તેની વસ્તી ૨૩,૨૦૯ છે. કોટની બહાર મુનસર અને ગંગાસર નામે બે તળાવ છે તેમાં ગંગાસર ધણું મોટું છે. નોકો કહે છે કે પાટણના મહારાજ સિદ્ધરાજ જેસિંગે એ તળાવ બંધાવ્યું છે. આ કસ્યામાં દરજીઓ ધણા છે. તેઓ રૂના ડગલા, પંખા, સૂજની વગેરે સારાં બનાવે છે. એ ગામમાં દેસાઈઓ રહે છે તથા ગામ સુધરાઈ ખાતું, મામલતદાર, તથા સપ્લાઈનેટ જડજની કચેરીઓ છે. એમાં સૂતર કાંતવાનો તથા વણવાનો સકંચા તથા કપાસ લોઢવાનાં વરાળથી ચાલનારા કારખાનાં જેવા લાયક છે. એમાં પાટડી તથા માંડળ એ મોટા કસ્યા છે. પાટડમાં ૬,૭૨૭ તથા માંડળમાં ૮,૦૩૦ માણસની વસ્તી છે. પાટડી તથા માંડળ કસ્યા ઠાકોરના તાખામાં છે તેને દેસાઈ કહે છે. ખારાધોડામાં મીઠું પાકે છે, માટે કસ્ટમ ખાતાના અધિકારીઓ ત્યાં રહે છે. અહિં જે મીઠું પાકે છે તેને વરાગડું મીઠું કહે છે, અને તે મુંબઈ ઇન્ડિયામાં સૌથી સસ્ત મીઠું છે. દેત્રોજ, ઓગળ, ગોરૈયા, રામપુરા, અને સીતાપુર એ મોટાં ગામ છે. પહેલાં એ તાલુકામાં કોળી લોક લૂંટફાટ કરતા, પરંતુ હાલમાં ઈંગ્રેજ સરકારના બંદોબસ્તથી તેઓ ઝાઝો ઉપદ્રવ કરી શકતા નથી. આ તાલુકાનાં કેટલાંક ગામ કાઠીઆવાડ એજન્સિમાં અને કેટલાંક ગાયકવાડના મૂલકમાં આવેલાં છે. પાટડી અને વીરમગામ એ બે રેલવે સ્ટેશન છે. મુખ્ય નિકાસ—ખાજરી, ઘઉં અને જુવાર.

(૩) ધોઢકા તાલુકો.

આ તાલુકામાં ૧૧૮ ગામ તથા ૧,૧૮,૨૩૭ માણસની વસ્તી છે. તાલુકાની જમીનનો ઘણો ભાગ તાલુકદારોનો છે, અને થોડો ઈંગ્રેજ સરકારનો ખાલસા છે. આ તાલુકદારોના હાથમાં અમલ નથી. કેટલાક તાલુકદારોને ગરાશીઆ કહે છે, અને કેટલાકને કસ્યાતી કહે છે. કોઠ તથા સાણંદના ઠાકોર અને ગાગડના

ઠાકોર એ બે મુખ્ય તાલુકદાર છે. તે સિવાય તેમના ભાયાત નાના તાલુકદાર છે. મુખ્ય કસ્યાતીઆ ધોળકામાં રહે છે. તાલુકાની પશ્ચિમે દુર્ગી, મેણી, અને ખીજાં ગામો પાસે નઠ નામે તળાવ છે તેનું પાણી ખાંડે છે તથા પીવાના કામમાં આવતું નથી. એ તળાવમાં રાડાં પુષ્કળ થાય છે તેને લોકો ધરનાં છાપરાં બનાવવાના કામમાં વાપરે છે. એનાં મૂળીઆનો રોટલા બનાવવાને લોટ કરે છે; એને ખીર કહે છે. ઘોઢકા મુખ્ય ગામ છે. એમાં ગામ સુધરાઈ ખાતું, મામલતદાર તથા સપ્લાડિનેટ જડૂજની કચેરી છે. એ કસ્યો છે ને એક મૈલ લાંબો છે. પરંતુ બહુ પહોળો નથી. એમાં ૧૬,૪૯૪ માણસની વસ્તી છે. એમાં બે મોટાં અને સારાં તળાવ છે, તેમાંના એકના તીર ઉપર પડી ગએલી મસીદ છે. એની હવા શરદ્ ઋતુમાં સારી નથી. ચોમાસાની આખરે લોકોને તાવ આવે છે તે માહ તથા ફાગણ (ફેબ્રુઆરી અને માર્ચ) સુધી રહે છે. કોઠમાં રાજનું દરખાસ છે. બાવઢા, ચલોઢા, ગાંગઢ, બદરલા, સરોઢા વગેરે મોટાં ગામ છે. ધોળકામાં દવાખાનું છે તેથી લોકોને બહુ સુખ થયું છે. એમાં લીલાધર પુસ્તકશાળા પણ છે. સાબરમતી અને વાત્રકના સંગમ ઉપર બૌઠ ગામ છે તેમાં હર વરસ કાર્તિકી પૂનમે મેળો ભરાય છે. એ વેળા આસંપાસનાં ગામોમાંથી ઘણા લોકો ત્યાં એકઠા થાય છે. ચલોઢા પાસે ચંડીસર ગામ છે, ત્યાં ભાદરવા સુદ ૧૧ ને દિવસે ચંડીનાથ મહાદેવની જત્રા ભરાય છે. એ તાલુકાની મુખ્ય નિકાસ—ઘઉં, ચણા, જીવાર, આદુ, કેળાં, દાડેમ, અને શેરડી છે.

(૪) દસકોઈ તાલુકો.

આ તાલુકામાં ૧૩૫ ગામ તથા અમદાવાદ શહેરની વસ્તી બાદ કરતાં ૧,૪૭,૫૭૫ માણસની વસ્તી છે. ૧. સાબરમતી નદી ઉત્તરથી દક્ષિણમાં વહે છે. ૨. મેશ્વો, એ તાલુકાની પૂર્વ સીમાએ છે. ૩. ચારી, એ સાબરમતી અને મેશ્વો એ બેની વચ્ચે વહે છે. આ તાલુકામાં અમદાવાદ શહેર સાબરમતીને કાંઠે છે. તે સને ૧૪૧૧ માં મુલતાન મહંમદે બંધાવ્યું હતું. એ ગૂજરાતનું મુખ્ય

શહેર ગણાય છે અને કેમ્પ સાથે એમાં ૧,૪૮,૪૧૨ માણસની વસ્તી છે. એમાં મ્યુનિસિપાલિટી તથા કલેક્ટર, જડ્જ, સપ્લાઈનેટ જડ્જ અને બીજા સરકારી અધિકારીઓની કચેરીઓ છે. એમાં દ્રવ્યવાન વેપારીઓ તથા શાહુકારો રહે છે. અહિંની કેટલીક કારિગરીઓ વખણાય છે. શહેર પાસે પાયદળ તથા તોપકાનું છે, મહંમદશાહે તથા બીજા મોટા મુસલમાનોએ બંધાવેલી મસીદો સુંદર, મોટી અને જોવાલાયક છે. તેમાં મુખ્ય જુમામસીદ છે. હાલ ઈંગ્લેન્ડ સરકાર તેઓનું રક્ષણ કરે છે. ત્રણ દરવાજા, ભદ્ર, મિશન સ્કૂલ ટ્રેનિંગ કોલેજ, નદીપરનો પૂલ, સ્વામી નારાયણનું મંદિર તથા બીજા સરસ ઇમારતો છે. શહેરમાં લૂગડાં વણવાનાં તથા રંગવાનાં કારખાનાં જોવા લાયક છે. મશરૂ તથા કિનખાખનાં લૂગડાં ઘણાં સરસ વણાય છે. વળી ઘણી જાતનાં રેશમી કાપડ તથા રેશમી કોરનાં ઘાતીઓ પુષ્કળ બને છે. વરાળયંત્રથી ચાલતા સૂતર કાંતવાના તથા વણવાના મોટા સકંચા છે. ભોંયમાં દાટેલા નળ વડે લોકને મીઠું પાણી પૂરું પાડવામાં આવે છે. વરાળયંત્ર વડે એ પાણી નદીમાંથી લાવે છે. શહેરની પાસે નીચે લખેલી ઇમારતો વગેરે જોવા લાયક છે:—

કાંકરીયું તળાવ, શાહ આલમનો રોજો, માતા ભવામીની વાવ, દાદા હરીની વાવ, અડાળજની વાવ, મલેક સાબાતનું તળાવ, વટવાનો રોજો, પીરાણાનો રોજો, શાહીબાગ મહેલ, હુડીસંગના દેવલ તથા બંગલો.

આ તાલુકામાં કંવારસદ, વટવા, કુહા, નરોડા બોરજા, જૈતલપુર વગેરે મોટાં ગામ છે. અમદાવાદમાં અને સ્થાનરમતીને સામે કાંઠે રેલવે સ્ટેશન છે. તાલુકાની મુખ્ય નિકાસ—બાજરી, જુવાર, શેરડી, ડાંગર, તમાકુ, અને કઠોળ છે.

(૫) ધંધુકા તાલુકો.

આ તાલુકામાં ૧૪૦ ગામ તથા ૧,૨૪,૯૪૦ માણસની વસ્તી છે. આ તાલુકામાં ઈંગ્લેન્ડના તાબાનાં ખાલસા ગામ માત્ર ૧૩ છે, બાકીનાં તાલુકદારોનાં છે. આખા ગૂજરાતમાં એ મોટામાં મોટો તાલુકો છે. એની નદીઓ—૧. માદર અને ૨. ગોમા. એ બે નદીઓ કાઠીઆવાડમાં ઉત્પન્ન થઈ રાણપૂર આગળ મળે છે,

અહિં એકઠી થયેલી નદીઓ નાગનેશ તથા ધંધુકા આગળ થઇ ઓંકારને મળે છે અને ત્યાંથી ભોગાવામાં મળે છે. ૩. નીલકા ૪. હતાવલી એ બરવાળા પાસે વહે છે. એનાં મુખ્ય ગામ.— ધંધુકા એમાં મામલતદાર તથા સબ્ડિવિઝન જૂજની કચેરીઓ તથા ગામ સુધરાઈ ખાતું છે. એમાં ૯,૫૭૩ માણસની વસ્તી છે. ઘોઝેરા બંદરમાં ૧૦,૦૮૮ રહેવાશીઓ છે. એ બંદરેથી પહેલાં ઉત્તર ગૂજરાતનું ૩ તથા બીજે માલ પરદેશ મોકલવામાં આવતો. આ તાલુકામાં બરવાળા (વસ્તી ૪,૯૯૯) રાણપુર (વસ્તી ૫,૯૫૪) અને જસ મોટાં ગામ છે. ઘોઝેરામાં ને ધંધુકામાં દવાખાનાં છે તેથી લોકોને ઘણું સુખ થયું છે. વળી ઘોઝેરામાં કસ્ટમ ખાતાનો અમલદાર વગેરે સરકારી અધિકારીઓ છે. આ તાલુકાનું ગાંધી નામે ગામ તાલુકદારનું છે. નીકલા નદી પર આવેલા ભીમનાથમાં શ્રાવણ વદ અમાસને દિવસે મેળો ભરાય છે. ત્યાં ઘણાં લોકો ભેગા થાય છે.

આ તાલુકામાં કેટલેક સ્થળે તેમાં વિશેષ કરીને ઘોઝેરામાં પાણીની બહુ તંગાંસ પડે છે. રાણપુરમાં જૂનો પડી ગયેલો કિલ્લો છે. હુદ કરનારા કાઠીઓનો બંદોબસ્ત રાખવાને પહેલાં ત્યાં ઘોડે-સવારનું લશ્કર રહેતું. એની નિકાસ—૩, જુવાર અને ઘઉં છે.

(૬) ઘોઘા તાલુકો.

આ તાલુકામાં ૬૪ ગામ તથા ૩૩,૦૨૩ માણસની વસ્તી છે. આ તાલુકામાં ઈંગ્રેજ સરકારનાં ખાલસા ગામ માત્ર ત્રણ છે. બાકીનાં તાલુકદારોનાં છે. ઘોઘાની હવા થંડી છે. પરંતુ ત્યાં મીઠાં પાણીની તંગી છે. આ તાલુકાના દક્ષિણ અને પૂર્વ ભાગમાં કુંગરો તથા મીઠાં પાણીનાં નાળાં છે. એમાં ભાવનગરની ખાડી એજ નદી છે. તે કાઠીઆવાડમાં જસદણ પાસે નીકળે છે. પરગણાનાં ખાલસા ગામોમાં ઘોઘા બંદર છે. તેમાં ૬,૬૩૮ માણસની વસ્તી છે તથા ગામ સુધરાઈ ખાતું છે. એમાં મામલતદાર, સરકાર-કુન તથા દાકતર રહે છે. વાઢૂકઢ તથા કમલેજ એ માત્ર મુખ્ય ગામ છે. એની નિકાસ—બાજરી, ૩ અને તલ છે.

(૭) સાણંદ તાલુકો.

આ તાલુકામાં ૮૪ ગામ તથા ૮૧,૩૬૩ માણસની વસ્તી

છે. એમાંની ધણી જમીન કોઠ તથા કુંવારના ઠાકોરો અને તેમના ભાયાતની છે. સાબરમતી એ આ તાલુકાની પૂર્વે વહે છે. રોહર એ એખલા પાસે નીકળીને આ તાલુકાની વચમાં થઈને જાય છે. મુખ્ય ગામ સાણંદ છે. તેમાં ૭,૭૮૫ માણસની વસ્તી અને મામલતદારની કચેરી છે. એમાં આંખલી રોડ, સાણંદ અને ધારોડી એ ત્રણ રેલવે સ્ટેશન છે. સર્વેજ, ગોધાવી, ચોરવઢોદરા, કાસીદ્રા, વિસલપુર અને મોઢાસર મોટાં ગામ છે. સર્પેજમાં રોજે અને તળાવ છે તે જોવા લાયક છે. સાબરમતીને કાંઠે કાસીદ્રા છે. ત્યાંનો ગોળ આખા જિલ્લામાં બહુ વખણાતો હતો. હવે બગડ્યો છે. સાણંદના રેલવે સ્ટેશન પાસે નિધાડમાં વરાળથી ચાલતો કપાસ લોઢવાનો ચરખો તથા વણુઝર પાસે સાબરમતીનાં કાંઠા પર પાણી કાઢવાનો વરાળથી ચાલતો બંખો છે. નળ નામે ખારા પાણીના તળાવ પાસે આવેલાં ગામોમાં મીઠા પાણીની તંગી છે. મોડાસરમાં ચૈત્ર સુદ ૧૫ મે અંતરેશ્વર મહાદેવનો મેળો ભરાય છે. એની નિકાસ—ખાજરી, ડાંગર, રૂ, શેરડી અને જુવાર છે.

પ્રકરણ ૭ મું.

ગૂજરાત. ભાગ ૨ જો.

ગૂજરાતમાં દેશી રાજ્યો ઇંગ્રેજ ખાલસા મૂલકની આરે પાસે આવી રહેલાં છે. ગાયકવાડી રાજ્ય બાદ કરતાં તેઓમાં ૫૦,૫૧૫ ચોરસ મૈલ જમીન છે, અને ૫૫,૪૨,૩૪૬ માણસની વસ્તી છે. આગળ કહ્યા પ્રમાણે તેઓના આઠ ભાગ કે જથ્થા કર્યા છે. અહિં તેઓનું વર્ણન કરીએ છીએ.

૧. કાઠીઆવાડ એજન્સિ.

કાઠીઆવાડનું નામ અસલ સૌરાષ્ટ્ર હતું. ગાયકવાડના તાબાનાં અમેરેલી અને એખા પરગણાં બાદ કરતાં આ એજન્સિમાં સુમારે ૨૦,૫૫૯ ચોરસ મૈલ જમીન છે, અને ૨૭,૫૨,૪૦૪ આદમીની વસ્તી છે. એ મોટો દ્વીપકલ્પ છે, ને વિસ્તારમાં પૂર્વ પશ્ચિમ ૨૦૦ મૈલ અને ઉત્તર દક્ષિણ ૧૭૫ મૈલ છે. એમાં ૪૮ કસ્બા અને ૪,૧૫૧ ગામ છે. એની મર્યાદા—ઉત્તરે કચ્છી રણ; પૂર્વે અમદાવાદ જિલ્લો.

અને ખંભાતી અખાત; દક્ષિણ અને અગ્નિ કોણમાં અરબી સમુદ્ર; અને વાયવ્ય કોણમાં કચ્છી અખાત છે. એના રાજકાજનો ખરોખસ્ત રાખવાને ઇંગ્લેન્ડ તરફથી મુખ્ય અધિકારી પોલિટિકલ એજન્ટ છે. રાજકોટમાં ઇંગ્લેન્ડ ફોજની ધાવણી અને એજન્ટ સાહેબની કચેરી છે. એજન્ટસના ચાર પ્રાંત કર્યા છે. એમાંના હરેકને માટે આસિસ્ટન્ટ પોલિટિકલ એજન્ટ છે.

ચાર પ્રાંત.	આ ૦ પો ૦ એજન્ટ સાહેબની કચેરી.
૧ જાલાવાડ,	(ઉત્તરમાં) વઢવાણ.
૨ ગોહેલવાડ.	(પૂર્વે) સોનગઢ.
૩ સોરઠ.	(દક્ષિણમાં) માળેકવાડા.
૪ હાલાર.	(પશ્ચિમમાં) રાજકોટ.

ચારે પ્રાંતમાં એક એક પહેલા વર્ગનું સંસ્થાન છે. જાલાવાડમાં ધાંગદ્રા જાલા રજપૂતોનું મુખ્ય રાજ્ય છે, ને વાંકાનેર, વઢવાણ, લીમડી, સાયલા વગેરે ફટાયા દરબાર છે. સો એક વરસ થયાં ગોહેલવાડમાં પાલીતાણા, લાડી અને વળાના ગોહેલ ભાયાતોથી વધારે બળવાન થઈ ભાવનગરે શ્રેષ્ઠતા સંપાદન કરી છે. ભાવનગર તથા ગોંડલ દરબારે હાલમાં પોતાને ખર્ચે રેલવે બાંધી છે તે વઢવાણથી ભાવનગર સુધી અને ભાવનગરથી ગોંડલ તાબાના ગામ ઘોરાજી સુધી જાય છે. વઢવાણ, લીમડી, ચુડા, રાણપૂર કુંડલી, નિંગાલા, ઉજલવાવ, ઘોળા, સણોસરા, સોનગઢ, શિહોર, વરતેજ, ગઢેચી, ભાવનગર, જળીઆ, ઢસા, લાડી, ચીતળ, હુણીધાર, કુકાવાવ, ખાખરીઆ, વાવડી, જેતપુર, જેતલસર, અને ઘોરાજી એ રેલવે સ્ટેશનો છે. ઘોરાજીથી પોરબંદર સુધી અને વઢવાણથી મોરબી થઈને રાજકોટ લગી રેલવે બંધાઈ છે.

સોરઠમાં મુખ્ય રાજ્ય જૂનાગઢના નવાબ સાહેબનું છે. ઈસ્વી સને ૧૭૩૫ માં એ મુસલમાની રાજ્યની સ્થાપના થઈ. બાદ પાના દરબાર એમના ભાયાત છે. જાકરાબાદનું સંસ્થાન એનાથી જૂનું છે. મુગલ પાદશાહોના નોકા સેનાપતિ જંજિરાના સીધીએ એ મૂલક હતેલો, અને તે તેના વંશજોને હાથ છે. પોરબંદરનું રાજ્ય સોરઠ પ્રાંતમાં છે; અહિંના રાણા જેઠવા રજપૂત છે. હાલારમાં નવા નગરના જમ સાહેબનું રાજ્ય મુખ્ય છે.

કાઠીઆવાડના જડેજ રજપૂતોના શિરોમણિ જામ સાહેબ છે. હાલારમાં મોરબી, ધ્રોળ, રાજકોટ, અને ગોંડળના દરબાર એજ કુળના છે.

કાઠીઆવાડની વચ્ચે વચ, આલાવાડના મધ્ય ભાગથી તે જૂનાગઢની દક્ષિણ સીમાસુધી કાઠી દરબારોના સંસ્થાન છે. કાઠી રાજ રજપૂતો અને મુસલમાનોની પછી આવ્યા તે જે મૂલક હાલ તેમના કબજામાં છે તે તેમની કનેથી તેમણે હતી લીધો એવું સંભવે છે. આગળ દક્ષિણ અને પશ્ચિમમાં ગાયકવાડ સરકારના અમરેલીના મહાલ છે.

એના મુખ્ય પર્વતો.—કાઠીઆવાડમાં પાંચ પહાડ છે. ૧. ચોટીલા ધ્રાંગદેથી સરધાર અને જસદણ સુધી ગયલા છે. એ ડુંગર ઊંચાઈમાં ઝાઝા નથી. ૨. વાલાકગીર કે મોરધાર અને લાંબધાર ગોહેલવાડમાં છે; એની પાસે પાલીતાણોના પ્રખ્યાત ડુંગર શેત્રુંજી છે. એની ઊંચાઈ ૧,૫૦૦ ફુટ એટલે સુમારે ૭૫૦ ગજ છે, અને તેના શિખર ઉપર શ્રાવક લોકે લાખો રૂપિયા ખર્ચી રૂપાળાં દેરાં બાધ્યાં છે. ૩. ગીર પર્વત સોરઠમાં છે. ૪. જૂનાગઢ આગળ મિરનાર છે. એ પહાડ આખા કાઠીઆવાડમાં સૌથી ઊંચો છે. તેની ઊંચાઈ ૩,૫૦૦ ફુટ છે. ૫. વર્ધા પર્વત બર્ડામાં છે. અને ઉત્તરે હાલારમાંના લાલપૂર તથા ભલસાણ સુધી ગયેલો છે. તેની ઊંચાઈ ૨,૦૦૦ ફુટ છે.

નદીઓ.—૧. માદર જસદણની પાસેના મદાવન ડુંગરમાંથી નીકળી બર્ડામાંના નવી બંદર આગળ અરબી સમુદ્રને મળે છે. ૨. શેત્રુંજી ગીર પર્વતમાંથી નીકળીને ગોહેલવાડમાં પાલીતાણા તથા તલાજ પાસે થઈને ખંભાતના અખાતને મળે છે. ૩. મચ્છુ ચોટીલામાંથી નીકળીને વાંકનેર, મોરબી, તથા માળીઆના સંસ્થાન પાસે થઈને કચ્છના રણમાં જાય છે. એ સિવાય સેરહ-માની બોક્ષાત નદી ઉમેળુને મળે છે, અને સમુદ્ર આગળ તેઓનો બાદર જેડે સંગમ થાય છે. વળી હાલારમાં બાજી સરધારની પાસેના ડુંગરમાં ઉત્પન્ન થઈ રાજકોટ આવે છે અને ત્યાંથી કચ્છના અખાતમાં જાય છે.

એ એજન્સિમાં એક આર્ટસ કૉલેજ ૮ હાઈસ્કૂલો અને ૩૯ આંગ્લો વર્નાક્યુલર સ્કૂલો છે. ગુજરાતી નિશાળો ૮૯૭ છે. તેઓમાં આસરે ૫૫,૯૫૬ છોકરા ભણે છે, કન્યા શાળા ૮૫ છે તેમાં ૬,૫૭૯ છોડીઓ ભણે છે. ઇંગ્રેજી કન્યા શાળા બે છે, તેમાં ૧૩૫ છોડીઓ ભણે છે. રાજકોટમાં એક ઉદ્યોગશાળા છે. વળી ફેટલાક છાપખાનાં, માસિક ચોપાનિયાં, તથા લાઇબ્રેરીઓ છે. રાજકોટમાં બે ટ્રેનિંગ કાલેજો, અને રાજકુમાર કાલેજ છે. ભાવનગર, વઢવાણ, ધ્રાંગધ્રા, ધોરાજી, ખંભાળીઆ વગેરેમાં રૂનાં કારખાનાં છે સોરઠના ગીરપર્વત મધ્યે તુલશીસ્થામમાં બિના પાણીના ઝરણુ છે.

કપાસ, બાજરી, જીવાર, ઘઉં, ચણા, અડદ, મઠ, મગ, ચોળા, તલ અને શેરડી, એ મુખ્ય નિકાસ છે. આ ઇલાકામાં ઘણાં બંદર છે, ત્યાંથી રૂ, બિન, અનાજ, ઘી, ગોળ, તેલ, ઘોડા, ઢોર, વગેરે મુંબઈ તથા બીજાં બંદરો ખાતે જાય છે. એમાં હિંદુ દોકનાં મોટાં તીર્થ છે. તેઓમાં મુખ્ય દ્વારકા, સોમનાથ કે પ્રભાસપાટણ તથા પાલીતાણા, એ છેલ્લું શ્રાવક લોકનું છે.

સોરઠમાં વેરાવળ, માંગરોળ, પેરબંદર તથા જાફરાબાદ, ગોહલવાડમાં ભાવનગર અને મહુવા; અને હુલારમાં જોડીઓ, બેડી અને સાયલા એ બંદરો છે.

ઉપર કહેલા ચાર પ્રાંત દશ પરગણાંમાંથી કરેલા છે. એ પરગણાંનાં નામ, (૧) જ્ઞાલાવાડ, (૨) ગોહલવાડ, (૩) ઝંઢસરવૈયા, (૪) વાવરિઆવાડ, (૫) કાઠીઆવાડ, (૬) સોરઠ, (૭) વર્ડા, (૮) હાલાર, (૯) મચ્છુ કાંઠો, (૧૦) ઓચ્છા મંડલ.*

(૧) જ્ઞાલાવાડ.

નદીઓ:—૧. મોગાવો વઢવાણ અને જાંબુના થડમાં વહે છે.
૨. લીમડીનો મોગાવો વડોદ, લીમડી વગેરેની પાસે વહે છે.

* આ ૧૦ પરગણાંનું વિશેષ વર્ણન આગળ લખ્યું છે તે કાઠીઆવાડની નિશાળોને સારૂ છે. બીજી નિશાળોમાં માત્ર તેઓમાંનાં મુખ્ય સંસ્થાન શીખવવાં. સંસ્થાનોની બિગળ વગેરે લખ્યાં છે તે પણ માત્ર કાઠીઆવાડની નિશાળોને વાસ્તે છે.

૩. ફલકુ ધ્રાંગદ્રા પાસે છે. ૪. વાંકાનેર તથા હુળવદની વચ્ચે છે. ૫. મચ્છુ વાંકાનેર આગળ છે.

મુખ્ય સંસ્થાન.

૧. ધ્રાંગદ્રું.

૨. લીમડી.

૩. વઢવાણ.

૪. વાંકાનેર.

૫. ધાનલક્ષતર.

૬. સાયલા.

૭. ચૂડા.

૮. વજાળા.

મુખ્ય શહેર.

ધ્રાંગદ્રું અને હલવદ.

લીમડી.

વઢવાણ.

વાંકાનેર.

લક્ષતર અને ધાન.

સાયલા.

ચૂડા.

વજાળા.

એ સિવાય એમાં ખીજાં ૪૫ નાનાં સંસ્થાન છે.

(૨) ગોહેલવાડ.

નદીઓ.—૧. ભાવનગરની ઝાડી ૨. શેત્રુંજી. ૩. મારુણ મહુવા પાસે છે ૪. ધાંતરવાડી રાણુલા પાસે છે.

મુખ્ય સંસ્થાન.

૧. ભાવનગર.

૨. પાલીતાણા.

૩. વઢા.

૪. લાંઠી.

મુખ્ય શહેર.

ભાવનગર, શિહોર, કુંડલા, મહુવા, વગેરે.

પાલીતાણા અને ગારિઆધર

વઢા.

લાંઠી.

એ સિવાય એમાં ૨૧ નાનાં સંસ્થાન છે.

(૩) ડુંડસરવૈયા.

નદીઓ—વગડ એ ડાહાને પડખે છે.

મુખ્ય સંસ્થાન.

૧. ઢાઠા.

૨. ગણધોલ.

૩. ચોક.

મુખ્ય ગામ.

ઢાઠા.

ગણધોલ,

ચોક.

ખીજાં નાનાં સંસ્થાન ૨૦ છે.

(૪) બાબરીઆવાડ.

નદીઓ:—૧. ધાંતરવઢી. ૨. રાયઢી. ૩. ધોળાદરી. ૪. રૂપેળ.

મુખ્ય સંસ્થાન.

મુખ્ય ગામ.

૧. જાફાવાદ.

જાફાવાદ.

૨. ઢેઢાળ.

ઢેઢાળ.

ઉપરાંત ૩૦ નાનાં સંસ્થાન છે.

(૫) કાઠીઆવાડ.

નદીઓ:—૧. શુકભાદર રાણપુર, નાગનેશ વગેરેની પાસે.
૨. ગોંડલી ગોંડલ પાસે. ૩. શેત્રુંજી ધારી પાસે.

મુખ્ય સંસ્થાન.

મુખ્ય શહેર.

૧. અમરેલી. (ગાયકવાડી) અમરેલી અને ધારી.

૨. જેતપુર અને બીલલા. જેતપુર, ચીતલ અને બીલલા.

૩. બગસરા.

બગસરા.

૪. જસદળ.

જસદળ.

અે સિવાય બીજાં ૪૬ નાનાં સંસ્થાન છે.

(૬) સોરઠ.

નદીઓ:—મદર, બુઢી, ઓજાત, સાવલી, કાંબહીરણ, સામન, અને શાંગવડો.

મુખ્ય સંસ્થાન.

મુખ્ય શહેર.

૧. જૂનાગઢ.

જૂનાગઢ અને વેરાવળ.

૨. કોઢીનાર (કાઠીઆવાડમાં)

કોઢીનાર.

અમરેલીનું પરગણું).

૩. ઘાટવા.

ઘાટવા.

૪. અમરાપુર,

અમરાપુર.

(૭) વર્ડા.

નદીઓ:—મદર નવી બંદર પાસે.

આ ભાગમાં પોરબંદર કરીને એકજ સંસ્થાન છે. તેનું મુખ્ય શહેર પોરબંદર છે.

(૮) હાલાર.

નદીઓ.—૧. રામવતી, લાલપોર તથા છીકારી પાસે. ૨. કંઈ જોડીઆ પાસે. ૩. આજી રાજકોટ તથા આજંભા પાસે.

મુખ્ય સંસ્થાન.

મુખ્ય શહેર.

૧. નવાનગર.

નવાનગર, જોડિઆ, આમરણ,
ચંભાઢીઆ.

૨. ગોંઢલ અને ધોરાજી.

ગોંઢલ અને ધોરાજી.

૩. રાજકોટ.

રાજકોટ અને સગધાર.

૪. ધ્રોલ.

ધ્રોલ અને સરપદડ.

૫. ધ્રાફા.

ધ્રાફા.

એ સિવાય બીજાં ૨૩ નાનાં સંસ્થાન છે.

(૯) મચ્છુકાંઠો.

નદીઓ — ૧. મચ્છુ મોરબી, માળીઆ પાસે. ૨. ઘોઢાધ્રાદ એ મોરબી તાલુકાના ગામ જેતપુર અને માળીઆ તાલુકાના ગામ વરડુસર પાસે થઈને રણને મળે છે.

મુખ્ય સંસ્થાન.

મુખ્ય શહેર.

૧. મોરબી.

મોરબી.

૨. માઢીઆ.

માઢીઆ.

(૧૦) ઓલામંડલ.

આ પ્રાંત હાલારની પશ્ચિમે છે. તેને ફરતો ધણે ઠેકાણે દરિયા આવેલો છે. એમાં મુખ્ય ગામ દ્વારકા, કચ્છીગઢ, આરંમડુ, પોશી-તરુ, ધીનાકી અને મઢી છે. આ પ્રાંત ગાયકવાડને તાબે છે.

કાઠીઆવાડનાં સંસ્થાનો.

નંબર. રાજ્યકર્તાનો ઇલિકાબ. હાકેમની જાત. સંસ્થાનની વસ્તી.

પહેલો વર્ગ.

૧	જૂનાગઢના નવાબ.	આબી મુસલમાન	૪,૮૪,૧૯૦
૨	નવાનગરના જામ.	જાડેજા રજપૂત	૩,૭૯,૬૧૧
૩	માનગરના રાવલ.	ગોહિલ રજપૂત	૪,૬૭,૨૮૨

૪	ધ્રાંગદ્રાના રાજ.	આલા રજપૂત.....	૧,૦૩,૭૫૪
૫	મોરબીના ઠાકોર.	ભડેભ રજપૂત.....	૧,૦૫,૩૩૫
૬	ગોંઢલના ઠાકોર.	ભડેભ રજપૂત.....	૧,૬૧,૦૩૬
૭	પોરબંદરના રાણા.	જેઠભ રજપૂત.....	૮૫,૭૮૫

બીજો વર્ગ.

૮	વાંકાનેરના રાજ.	આલા રજપૂત.....	૩૯,૩૨૯
૯	પાલીતાણાના ઠાકોર.	ગોહેલ રજપૂત.....	૬૦,૮૪૮
૧૦	ધોલના ઠાકોર.	ભડેભ રજપૂત.....	૨૭,૦૦૭
૧૧	લીમઢીના ઠાકોર.	આલા રજપૂત.....	૪૮,૧૭૬
૧૨	રાજકોટના ઠાકોર..	ભડેભ રજપૂત.....	૪૯,૬૩૮
૧૩	વઢવાળના ઠાકોર.	આલા રજપૂત.....	૪૨,૪૩૮
૧૪	જાફરાવાદના સીધી.	હાસી મુસલમાન.....	૧૨,૩૮૯

ત્રીજો વર્ગ.

૧૫	વઢાના ઠાકોર.	ગોહેલ રજપૂત.....	૧૭,૦૧૯
૧૬	લખતરના ઠાકોર.	આલા રજપૂત.....	૨૩,૨૦૯
૧૭	ઘાટવાના બાબી.	ખાખી મુસલમાન.....	૧૪,૫૨૪
૧૮	જસદળના ઠાકોર.	ખાચર કાઠી.....	૨૯,૦૩૭
૧૯	સાયલાના ઠાકોર.	આલા રજપૂત.....	૧૬,૯૯૧
૨૦	ઘૂઢાના ઠાકોર.	આલા રજપૂત.....	૧૩,૪૯૬

ચોથો વર્ગ.

૨૧	મૂઢીના ઠાકોર.	પરમાર રજપૂત.....	૧૯,૮૩૨
૨૨	લાઠીના ઠાકોર.	ગોહેલ રજપૂત.....	૬,૮૦૪
૨૩	બજાણના મલેક.	મલેક મુસલમાન.....	૧૫,૮૭૭
૨૪	નાનાં સંસ્થાનો.	.....	૪,૪૧,૦૦૦

આ સંસ્થાનો ગાયકવાડ કે ઈંગ્રિજને ખંડણી આપે છે.

ઉપરના સંસ્થાનોની નીપજ તથા નિકાસ નીચે જણાવી છે.

શરૂઆતનો અંક એ સંસ્થાનનો અંક સમજાવે.

૧ ધઉ, ૨, કુંગળી (કાંદા), ખાણના પથરા.

૨ ધાન્ય, ૩, મીઠુ, રેશમી કાપડ, સોનેરી તથા રૂપેરી શીત, ખાણના પથરા, આરસ, પરવાળાં, મોતી,

- ૩ ધાન્ય, રૂ, તેલ, મીઠું, કાપડ, તાંબા પિત્તળનાં વાસણ.
- ૪ ધાન્ય, રૂ, મીઠું, તાંબા પિત્તળનાં વાસણ, ખાણના પથરા.
- ૫ ધાન્ય, રૂ, મીઠું, માટીનાં વાસણ, ખાણના પથરા,
- ૬ જુવાર, બાજરી, ચણા, ઘઉં, ખાણના પથરા.
- ૭ બાજરી, ઘઉં, ખાદી, ખાણના પથરા.
- ૮ ધાન્ય, રૂ, મીઠું, કાળા આરસના પથરા.
- ૯ એજન.
- ૧૦ ધાન્ય અને કાપડ.
- ૧૧ ધાન્ય.
- ૧૨ રૂ, ઘઉં, જુવાર, બાજરી, ખાદી.
- ૧૩ રૂ, જુવાર, બાજરી, ઘઉં, શેરડી.
- ૧૪ ધાન્ય, રૂ, મીઠું, અને સાબુ.
- ૧૫ ધાન્ય, રૂ, રેશમનાં કપડાં, ખાદી, ખાણના પથરા.
- ૧૬ ધાન્ય, રૂ, તેલ, અને કાપડ.
- ૧૭ ધાન્ય, રૂ, અને માટીના વાસણ.
- ૧૮ ધાન્ય, અને રૂ.
- ૧૯ ધાન્ય, રૂ, અને માટીનાં વાસણ.
- ૨૦ ધાન્ય, અને રૂ.
- ૨૧ ધાન્ય, અને રૂ.
- ૨૨ ધાન્ય, અને રૂ.
- ૨૩ ધાન્ય, રૂ, તેલ, કાપડ, તાંબા પિત્તળનાં વાસણ.
- ૨૪ ધાન્ય, અને રૂ.

૨. પાલનપુર એજન્સિ.*

આ એજન્સિ ગૂજરાતની ઉત્તરે છે. એની ઉત્તરે મારવાડ અને શિરોઈ, દક્ષિણે ગાયકવાડનો મુલક, પૂર્વે શિરોઈ અને મહીકાંઠા એજન્સિ અને પશ્ચિમે કચ્છનું રણ છે. એની લંબાઈ આશરે ૧૦૦

* આ એજન્સિનું વર્ણન એમાંની નિશાળોને સારૂ છે. બીજી નિશાળોમાં સંસ્થાનોનાં નામ, નદીઓ, સરહદ, કરબા, ને જુજ હકીકત શીખવવી.

મૈલ છે તથા પહોળાઈ પણ એટલીજ છે. એનું ક્ષેત્રફળ ૮,૦૦૦ ચોરસ મૈલ છે. એમાં ૨ કસ્ટા, ૧,૧૭૫ ગામ તથા ૬,૪૫,૫૨૬ માણસની વસ્તી છે. વસ્તીનો ધણો ખરો ભાગ હિંદુ છે. એમાં ૫૮ નિશાળો છે તેમાં ૩,૭૭૩ નિશાળીઆ ભણે છે. એ એનન્સિમાં એક હાઈ સ્કૂલ, એક પહેલા વર્ગની આંગલો વર્નાક્યુલર સ્કૂલ તથા એક કન્યા શાળા છે. એની ઉત્તર તરફના ભાગ તથા શિરોઈ પાસેના ઇ-શાન કોણના ભાગ સિવાય બાકીનો દેશ સપાટ છે. એમાં બનાસ અને સરસ્વતી એ બે નદી શિરોઈના ડુંગરમાંથી નીકળીને કચ્છના રણમાં વહે છે. એની નિકાસ-બાજરી, જુવાર, ઘઉં, મગ, મઠ, અને બીજું ધાન્ય. પાલણપુર એનન્સિમાં ડાંગર અને શેરડી પાકે છે. વા-રાઈ અને રાધનપુરમાં ૩ પેદા થાય છે તે ઘોળેરાને રસ્તે મુંબઈ મોકલવામાં આવે છે. આ એનન્સિ પાલણપુરના સુપરિન્ટેન્ડેન્ટના તાબામાં છે, તેનો જથ્થો મુકામ પાલણપુરમાં છે, પણ વરસમાં એક વાર તપાસ કરવા તથા મુર્કમ સુકવવા સારૂ સાહેબ ફરવા નીકળે છે. એમાં મુખ્ય સંસ્થાન ૧૧ છે, તેમાંનાં પાલણપુર અને કાંકેજ ગાયકવાડને ખંડણી આપે છે ને બાકીનાંને શિર ખંડણી નથી એ ૧૧ સંસ્થાન નીચે પ્રમાણે:—

(૧) મુસલમાની સંસ્થાન. ગામની સંખ્યા.	મુખ્ય શહેર.
પાલણપુર.	૪૯૬ પાલણપુર.
	અને હીસા.
રાધનપુર.	૧૫૬ રાધનપુર.
વારાઈ.	૪૯ વારાઈ
તેરવાડા.	૧૬ તેરવાડા.

પહેલાં બે સંસ્થાન મોટાં છે તેનું જુદું વર્ણન હવે આવશે. વા-રાઈ સંસ્થાનમાં ૨૮,૬૫૦ માણસની વસ્તી છે ને તે જાદ રાખને તાબે છે. તેરવાડા સંસ્થાનમાં ૮,૮૪૬ માણસની વસ્તી છે. તે બહુચ હાકોરને તાબે છે.

(૨) રજપૂત સંસ્થાન. ગામની સંખ્યા.	મુખ્ય શહેર.
થરાદ અને મોરવાડા.	૧૫૫ થરાદ.
વાવ.	૨૨ વાવ.

સુરગામ.	૧૬	સુરગામ
દેવદર.	૧૨૦	દેવદર.
ચારચટ તથા સાંતલપુર.	૩૯	

થરાદ સંસ્થાન ઠાકોરને તાબે છે. તેમાં ૭૨,૩૫૯ માણસની વસ્તી છે. મોરવાડામાં ૯ ગામ તથા ૬,૫૦૯ માણસ વસે છે. વાવ સંસ્થાનના ઠાકોરના તાબામાં ૧૩,૩૯૯ માણસ છે. છેલ્લા ત્રણ સંસ્થાન પણ ઠાકોરોનાં છે. મુઘગામમાં ૧૧,૫૨૧, દેવદરમાં ૪૮, ૪૫૪ અને ચારચટ (વસ્તી ૫,૩૩૦) તથા સાંતલપુર (વસ્તી ૧૫,૧૩૬) માં ૨૦,૪૬૬ માણસની વસ્તી છે. સાંતલપુરના ઠાકોર જાડેજ રજપૂત છે. તે કુચમાંના અડૈસણમાં રહે છે.

(૧) કોળી સંસ્થાન. ગામની સંખ્યા. મુખ્ય શહેર.

ભામર.	૨૩	ભામર
કાંકેજ.	૮૭	કાંકેજ

ભામરમાં ૭,૨૨૨ અને કાંકેજમાં ૫૨,૫૭૯ માણસની વસ્તી છે. કાંકેજ સંસ્થાન ગાયકવાડને દર વર્ષે આશરે રૂ. ૫,૦૦૦ ખંડણી આપે છે.

એ સિવાય એમાં બીજાં નાનાં નાનાં સંસ્થાનો છે. તેમાં બે હજાર માણસ વસે છે.

(૧) પાલણપુર સંસ્થાન.

એની ઉત્તરે મોરવાડ અને શિરોઈ, દક્ષિણે ગાયકવાડ તાબાના પાટણ અને ખેરાણ તાલુકા, પૂર્વે શિરોઈ અને દાંતાના સંસ્થાન અને પશ્ચિમે થરાદ અને દેવદર છે. એ સંસ્થાન ૬૦ મૈલ લાંબું અને ૪૫ મૈલ પહોળું છે. એમાં ૪૯૬ ગામ છે તેમાં ૨,૭૪,૮૬૪ માણસ વસે છે. એ સંસ્થાન દર વર્ષે ગાયકવાડને રૂ. ૫૦,૦૦૦ ખંડણી આપે છે. મુખ્ય તાલુકા ધાનદોર, ઢીંસા, ધાનેરા, પાથાવાડા અને દાંતીવાડા છે.

મુખ્ય નદીઓ.—વગાસ, સરસ્વતી, અને નીમરાસી.

મુખ્ય કસ્ટો.—પાલણપુર, ત્યાંના રાજ્યકર્તા હીવાન કહેવાય છે. તે ધર્મે મુસલમાન અને જાતે પઠાણ છે. પાલણપુરને ફરતો કાદ છે

તેને સાત દરવાજા છે. એમાં ૨૧,૦૯૨ માણસની વસ્તી છે. પોલિટિકલ સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ સાહેબનું એ સદર સ્ટેશન છે. એની પાસે ડીસા છે. ત્યાં દંત્રેજ સરકારના લશ્કરની છાવણી છે. પાલનપુર રેલવે સ્ટેશન છે.

મુખ્ય નિકાસ.—ધઉં, ડાંગર, બાજરી, બીજું ધાન્ય શેરડી, થોડું રૂ અપ્રીણ અને ઇથારતી લાકડું.

(૨) રાધનપુર સંસ્થાન.

એની ઉત્તરે મારવાડ અને તેરવાડ, દક્ષિણે માંડળ અને ઝિંઝુવાડા, પૂર્વે ગાયકવાડનું પાટણ પરગણું, અને પશ્ચિમે વારાઘ સંસ્થાન છે. એ ૩૫ મૈલ લાંબું અને ૩૫ મૈલ પહોળું છે. એનું ક્ષેત્રફળ ૧,૧૫૦ ચોરસ મૈલ છે. એમાં ૧૫૬ ગામ છે તેમાં ૯૮,૦૧૭ માણસ વસે છે. એમાં બનાસ નદી ખારી જમીન પર થઇ ને વહે છે તેથી એનું પાણી પીવા ભોગ નથી. એ કારણ માટે ઘણી જગ્યાએ તળાવો ખોદેલાં છે. વાઘેલ નામે તળાવ ઘણું સુંદર છે તે વાઘેલા રજપૂતોએ બંધાવ્યું હતું. એનો મુખ્ય કસબો રાધનપુર. ત્યાંના નવાબ બાબી ચોલાદના છે. એને ફરતા કોટને આઠ દરવાજા છે. એમાં ૧૪,૧૭૫ માણસની વસ્તી છે. એ સંસ્થાનમાં સમી (વસ્તી ૫,૩૦૬) અને મુંજપુર નામે બે મોટા કસબા છે. એ સંસ્થાનની મુખ્ય નિકાસ—ધઉં, ચણા, અને રૂ છે. વેપારને ઉત્તેજન આપવા માટે દરબારે રૂ લોઢવાનાં કારખાનાંને મદદ કરી છે, અને ગૂજરાતમાંથી રેશમ વણનારાઓને તેડાવી રાખ્યા છે.

(૩) મહીકાંઠા એજન્સિ.

એ એજન્સિ ગુજરાતની ઇશાન કોણમાં છે. એની ઉત્તરે આણી પર્વતને લગતા ડુંગરો, પૂર્વે મેવાડનો પહાડી મુલક, દક્ષિણે ગાયકવાડનો દહેજામ તાલુકો, અમદાવાદ અને ખેડા જિલ્લા તથા રેવાકાંઠા અને પશ્ચિમે ગાયકવાડનો મુલક તથા પાલણપુર એજન્સિ છે.

* આ એજન્સિનું વિસ્તારેકું વર્ણન એ એજન્સિની નિશાળોને માટે છે. બીજી નિશાળોમાં માત્ર સીમા, પરગણામાં ને સંસ્થાનમાં નામ, કસબા, નદીઓ, અને થોડી હકીકત શિખવવી.

એ ૯૦ મૈલ લાંબા તથા ૬૦ મૈલ પહોળો છે. એનું ક્ષેત્રફળ ૩,૫૨૮ ચોરસ મૈલ છે. એમાં ૬ કસ્બા, ૧,૮૬૧ ગામ તથા ૫,૮૧,૫૬૮ માણસની વસ્તી છે. એમાંના ૧,૪૬,૫૬૭ કોળી છે. એ ગામોમાં ૯૨ નિશાળ છે; ને તેમાં ૬,૩૩૯ નિશાળીઆ લાણે છે. એમાં ૬૨ કન્યાશાળા અને એક તાલુકદારી સ્કૂલ છે. એની ઉત્તરે અને પૂર્વે ડુંગરો અને જંગલો છે, પરંતુ બાકીનો પ્રદેશ સપાટ છે.

મુખ્ય નદીઓ—૧. સાબરમતી મેવાડમાં ઉત્પન્ન થઈ દક્ષિણ તરફ સાદરા અને અમદાવાદ થઈ ખંભાતના અખાતને મળે છે. ૨. વાત્રક ડુંગરપુર પાસે ઉત્પન્ન થઈ મેઘજ, માલપુર, માંડવા, અને ખેડા પાસે થઈ સાબરમતીને મળે છે. ૩. હાથમતા અને ૪. સ્વારી સાબરમતીને મળે છે. અને ૫. મેશ્વો તથા ૬ માજુમ વાત્રકને મળે છે. ખેતરોમાં પાણી પૂરું પાડવા માટે અહમદનગરથી હાથમતીની નહેર ખોદેલી છે તે રૂપાલ પાસે ખારીને મળે છે. એની મુખ્ય નિકાસ—બાજરી, જુવાર બીજાં ધાન્ય, તમાકુ, થોડુંક અરીસું અને રૂ છે. કૂવા વગેરેના પાણી વડે ખેતરમાં ઘઉં, મકાઈ, અને શેરડી પાકે છે. એ પૌલિટિકલ એજન્ટના ઉપરી પણા નીચે છે. તે સાદરામાં રહે છે. કોઈ કોઈ વાર તે ઇડર અને બીજે સ્થળે જાય છે. એમાં પુસ્તક શાળા, ગૂજરાતી, ઉર્દુ અને તાલુકદારી નિશાળો છે. એ એન્જિનિસના ૫૯ ભાગ કરેલા છે. તેપર ૪૮ ઠાકોરોનો અમલ છે. એ ઠાકોરોમાં ૧૮ રજપૂત અને ૩૦ કોળી છે. ઘણા ખરા ઠાકોરો ગાયકવાડને ખંડણી આપે છે. કેટલાક ઇડર સંસ્થાનને અથવા ઈંગ્રેજ સરકારને ખંડણી આપે છે. માત્ર ચાર રાજ્ય ખંડણી ભરતાં નથી. નવેંચર માસમાં સામળાજીનો અને ફેબ્રુઆરિમાં ખેડબ્રહ્માનો એવા બે મોટા મેળા ભરાય છે. એના ૫૯ ભાગ છ પરણાંમાં આવેલા છે.

૧. નાનીમારવાહ. એમાં ઇડરના મહારાજના, તેના ભાયાતના, હાંતા માલપુર અને બીજા રાજાઓના મુલક છે.

૨. રૈવર એ રૈવર રજપૂતોનું છે. એમાં મોહનપુર, રણાસળ, વગેરે બીજા તાલુકા છે.

૩. સાવરકાંઠો એમાં માણસા, પેથાપુર, વંરસોડા અને ધલોલ એ મુખ્ય તાલુકા છે.

૪. વાત્રકકાંઠો. આમલીઆરા, ઘોડાસર, સાડંબા, પુતાદર, અને ખડાળ એ મુખ્ય તાલુકા છે.

૫. વાવીસી. એમાં વાસણા, મહીસા, હંબોડા, અને ખીજાં મહેવાશી ગામડાં છે.

૬. કટોસળ. જાટાણા, સાંથલ, કટોસણ, મગુના, વગેરે શહેરો છે આ પરગણામાં નીચે લખેલાં મુખ્ય સંસ્થાન છે:—

(૧) ઈંદર સંસ્થાન મહીકાંઠા એજન્સિમાં એ મોટામાં મોટું સંસ્થાન છે એનું ક્ષેત્રફળ ૧,૯૦૦ ચોરસ મૈલ તથા તેમાં ૩,૦૨,૧૩૪ માણસની વસ્તી છે એને અહમદનગર તાલુકા જોડે છે. એ પહેલાં ઇંદરના મહારાજને તાબે હતું, પરંતુ કેટલાક કાળસુધી જોધપુરના મરહુમ મહારાજ તખ્તસિંગના તાબામાં હતું. ઇ. સ. ૧૮૪૮ માં ઈંગ્લેન્ડ સરકારે એ સંસ્થાન ઇંદરના મહારાજને આપવાની જોધપુરના મહારાજને જરૂર પાડી. ઈંદર એ રાજધાની છે, અને ત્યાં રાજા જોધપુરના મહારાજના કુટુંબી છે. અહમદનગર, વઢાલી, વાયડ, ચોયલા, અને ગાવડ એ મોટાં ગામ છે. એની ઊપજમાં સર્વ જાતનું ધાન્ય, તલ, શેરડી, અરીસું અને સાથુ છે અહમદનગર પાસે ખાણોમાંથી પથરા નીકળે છે તે ધર ખાંધવાના કામમાં આવે છે.

(૨) દાંતા અને માલપુર સંસ્થાનો પણ રજપૂત ઠાકોરોનાં છે દાંતામાં ૧૨,૫૦૮* તથા માલપુરમાં ૧૪,૦૦૯ માણસની વસ્તી છે. એમાં ખાજરી, ઘઉં વગેરે ધાન્ય થાય છે. માલપુરમાં ઠાંગર પાકે છે અને દાંતામાં શેરડી પાકે છે દાંતામાં ખાણમાંથી આરસના પથરા નીકળે છે. દાંતાની પાસે આરાસૂરનો પહાડ છે તે ઉપર અંબા ભવાનીની જાત્રા કરવા હિંદુ લોકો જાય છે.

(૩) મોહનપૂર સંસ્થાન પણ રજપૂત ઠાકોરનું છે. એમાં ૧૪,૩૬૨ માણસની વસ્તી છે, તથા ખાજરી, મઠ, જુવાર, ઘઉં, તલ અને કોદા પાકે છે, અરપોદ્રામાં અખરખની ખાણ છે.

* આ અને એના પછીના સંસ્થાનોની વસ્તીના આંકડા પાંચમી આવૃત્તિમાં આપેલા તે છે.

(૪) માણસના-સતલાસણા સંસ્થાન પરમાર કોળી ઠાકોરનું છે. માણસણામાં ૨,૪૯૪ તથા સતલાસણામાં ૩,૨૬૧ માણસની વસ્તી છે, તથા બાજરી, મઠ, જુવાર, ધઉ અને શેરડી પાકે છે.

(૫) માણસા સંસ્થાન રજપૂત ઠાકોરનું છે. તેમાં ૧૩,૨૯૬ માણસની વસ્તી છે. તથા બાજરી, મઠ, તલ, જુવાર, ધઉને કોદા પાકે છે.

(૬) ઘોઢાંસર અને આમલીઆરા સંસ્થાનો કોળી ઠાકોરોનાં છે. ઘોડાસરમાં ૮,૪૦૦ અને આમલીઆરામાં ૧૨,૪૩૭ માણસની વસ્તી છે. એ બંને સંસ્થાનોમાં બાજરી, ધઉ, ડાંગર અને બીજાં ધાન્ય પાકે છે.

૪. રેવાકાંઠા એજન્સિ*.

આ એજન્સિ ગૂજરાતની પૂર્વે છે. એની વાયવ્ય, ઉત્તર અને ઈશાન કોણમાં મહીકાંઠા અને રજપૂતાના માંહેલાં સંસ્થાનો, પૂર્વે મધ્યહિંદુસ્તાન માંહેલાં સંસ્થાન અને ખાનદેશ, દક્ષિણે ગાયકવાડનો મુલક અને સૂરત જિલ્લો, અને પશ્ચિમે ગાયકવાડને મૂલક, અને ભરૂચ અને ખેડા જિલ્લા તથા પંચ મહાલનો થોડોક ભાગ છે. એની લંબાઇ આશરે ૧૪૦ મૈલ અને પહોળાઈ ૬૦ મૈલ છે. એનું ક્ષેત્રફળ ૪,૯૮૦ ચોરસ મૈલ તથા વસ્તી ૭,૩૩,૫૦૬ માણસની છે. આ એજન્સિમાં ૩ કસ્બા તથા ૩,૧૫૩ ગામો છે. એમાં ૧૫૬ નિશાળો છે. તેમાં ૮,૨૦૭ નિશાળીઆ ભણે છે. એમાં દશ કન્યા શાળા અને બે પહેલા વર્ગની આંગલો વર્નાક્યુલર સ્કૂલો છે. આ એજન્સિની જમીન ઘણે ખરે ઠેકાણે ટેકરાવાળી, કોઈ ઠેકાણે સપાટ અને કોઈ ઠેકાણે પહાડી અને જંગલવાળી છે. મુખ્ય પર્વત—રાજવિંધ્યા.

મુખ્ય નદીઓ.—૧. મહી રજપૂતાના અને મધ્ય હિંદુસ્તાનના ડુંગરોમાંથી નીકળીને લુણાવાડા અને પંચ મહાલની પશ્ચિમે થઈ ખંભાતના અખાતને મળે છે. ૨. નર્મદા સાતપૂડા પર્વતમાંથી નીકળીને રાજપીપળા સંસ્થાન તથા ભરૂચની પશ્ચિમે થઈ ખંભાતના અખાતને મળે છે. એ બે નદી સિવાય પુનમ, ગોમા, દાઢર, વિશ્વામિત્રી, હરેળ, કરજળ, અને ઓર એ નાની નદીઓ છે.

* આ એજન્સિનું લાંબું ખ્યાન એમાંની નિશાળોને માટે છે. બીજા નિશાળોમાં એની સીમા, સંસ્થાન, નદીઓ, કસ્બા તથા થોડી હકીકત કહેવી.

પંચ મહાલના કલેક્ટર એ એજન્સિના પોલિટિકલ એજન્ટ છે. તે કોરા દિવસમાં ફરવા જાય છે. મહીકાંઠા પેઠે એમાં પણ ઇટલાક તાલુકદારો છે. એમાં છ મોટાં સંસ્થાન છે. તેમાંનાં પાંચ રજપૂત ઠાકોરોનાં છે અને છઠું મુસલમાનનું છે. વળી એમાં કઢાણા, સંજેલી, માદરવા, અને ડમીટા એ નાનાં સંસ્થાનો છે. એમાંના સંસ્થાનોના બે સમૂહ કર્યા છે. એકનું નામ સંઘેઢા મેવાસ છે, તેમાં ૨૮ સંસ્થાનો છે અને બીજાનું નામ પાંડુ મેવાસ છે.

આ એજન્સિ માંહેલાં સર્વ સંસ્થાનો ગાયકવાડને કે ઇંગ્લેન્ડ સરકારને ખંડણી આપે છે.

છ મોટા સંસ્થાન નીચે પ્રમાણે છે:—

(૧) રાજપીપઢા.—રેવાકાંઠા એજન્સિમાં એ મોટામાં મોટું સંસ્થાન છે. એમાં ૧,૭૧,૭૭૧ માણસની વસ્તી છે. એ ૯૦ મૈલ લાંબું અને ૬૦ મૈલ પહોળું છે. એનું ક્ષેત્રફળ ૧,૫૧૪ ચોરસ મૈલ છે. એની ઉત્તરે નર્મદા અને દક્ષિણે તાપી વહે છે. એમાં મુખ્યત્વે રજપૂત, બીલ, અને કણબી લોક વસે છે. એનું મુખ્ય શહેર નાંદોદ છે, તેમાં ૧૦,૮૧૯ માણસની વસ્તી છે, તથા તેમાં રાજા રહે છે. એ સંસ્થાનમાં ડુંગરા અને જંગલો ઘણા છે. ઇમારતી લાંકડાં પુષ્કળ થાય છે, ને તેનો વેપાર હીક ચાલે છે. ૩ તથા જુદી જુદી જાતનું ધાન્ય પણ પાકે છે. કાંઈ કાંઈ ઠેકાણે અકીક જડે છે.

(૨) છોટા ઉદેપૂર.—એનું ક્ષેત્રફળ ૮૭૩ ચોરસ મૈલ તથા એમાં ૯૩,૬૩૭ માણસની વસ્તી છે. એનાં રજપૂત ઠાકોરને મહારાવળ કહે છે. એમાં ઇમારતી લાંકડું અને જુદી જુદી જાતનું ધાન્ય થાય છે.

(૩) બારીઆ.—એનું ક્ષેત્રફળ ૮૧૩ ચોરસ મૈલ તથા વસ્તી ૧,૧૧,૨૬૯ માણસની છે. એના રજપૂત રાજાને પણ મહારાવળ કહે છે. તેમાં દરદીઓને સાર દવાખાનું સ્થાપ્યું છે.

(૪) હુળાવાડા.—એનું ક્ષેત્રફળ ૩૮૮ ચોરસ મૈલ અને વસ્તી ૯૦,૧૪૭ માણસની છે. રજપૂત મહારાણા હુણાવાડામાં રહે છે. એ કસ્યામાં ૧૦,૧૦૧ માણસની વસ્તી તથા ગામ સુધરાઈ ખાતું છે.

(૫) સુંથ.—એનું ક્ષેત્રફળ ૩૯૪ ચોરસ મૈલ છે અને એમાં ૭૪,૨૭૫ રહેવાશીઓ છે. એના રાજા પણ રજપૂત છે અને તે

મહારાણા કહેવાય છે. આ સંસ્થાનમાં ખારીઆ અને લુણાવાડામાં જુદી જુદી જાતનું ધાન્ય અને ઈમારતી લાકડું થાય છે.

(૬) વાઢાસીનોર—એનું ક્ષેત્રફળ ૧૮૯ ચોરસ મૈલ તથા એમાં ૫૩,૨૧૫ માણસની વસ્તી છે. એમાં ધાન્ય અને ૩ પાકે છે. એના ઉપર અમલ કરનારને નવાખ કહે છે.

૫. ગાયકવાડ સંસ્થાન.

એના તાખાનાં ગામો ઘણાં વિખરાતાં અને ખીજાં રાજ્યો જોડે સેળ ભેળ થઈ ગયાં છે. એનો મુખ્ય ભાગ એક બાજુએ ભરૂચ અને ખીજી બાજુએ ખેડાજિલ્લો, પંચમહાલ અને રેવાકાંઠા એજન્ડિસની વચ્ચે છે. એ ભાગનું મુખ્ય શહેર વઢોદરા છે. (વસ્તી ૧,૧૨,૪૭૧) ને તેમાં મહારાજા ગાયકવાડ રહે છે. ખીજા ભાગ સૂરત જિલ્લા જોડે સેળ ભેળ થઈ ગયો છે. તેમાં નવસારી, વઘાવો, બલેશ્વર, ગણદેવી, તેલારી, વગેરે પરગણાં છે. ત્રીજા ભાગ કાઠીઆવાડમાં છે. તેમાં અમરેલી મહાલ અને ઓલામંડલ છે. ચોથો ભાગ પાલણપુર અને મહીકાંઠા એજન્ડિસ તથા અમદાવાદ અને ખેડા જિલ્લાની વચ્ચે છે. એ ભાગમાં મુખ્ય શહેર પાટણ, સિદ્ધપુર, મેસાણા, કઢી વગેરે છે. કાઠીઆવાડ, પાલણપુર, મહીકાંઠા, અને રેવાકાંઠા એજન્ડિસના તાલુકા દારોપાસે ગાયકવાડ લહેણી ખંડણી ઈંગ્રેજ સરકાર વસૂલ કરી ગાયકવાડને પહોંચાડે છે. વળી ખાનદેશમાં વજપુરતરાફ ગાયકવાડી છે. ગાયકવાડના રાજ્ય ઉપર નજર રાખવા સારૂ વડોદરા શહેરમાં ઈંગ્રેજની તરફથી ગવર્નર જનરલનો એજન્ટ તથા ફોજ રહે છે. એ રાજ્યનું ક્ષેત્રફળ ૮,૨૨૬ ચોરસ મૈલ તથા ૨૪,૧૧,૪૪૭ માણસની વસ્તી છે. વડોદરામાં ગાયકવાડે એક આર્ટ્સ કોલેજ, એક હાઈ સ્કૂલ તથા ગામોમાં થોડી ગૂજરાતી નિશાળો સ્થાપી છે. મુંબઈ ધલાકાનાં દેશી રાજ્યોમાં સર્વેથી મોટું એ રાજ્ય છે.

૬. યંભાત સંસ્થાન.

એની ઉત્તરે અને પૂર્વે ખેડા જિલ્લો, અમિડાણમાં ગાયકવાડનો મુલક, દક્ષિણે મહી નદી અને યંબાતનો અખાત અને પશ્ચિમે સાબરમતી નદી અને અમદાવાદ જિલ્લો છે. એની વધારેમાં

વધારે લંબાઈ ૧૬ કાસ અને પહોળાઈ ૧૨ કાસ છે. એનું ક્ષેત્રફળ ૩૫૦ ચોરસ મૈલ છે. એમાં બે કસબા, ૮૬ ગામ તથા ૮૯,૭૨૨ માણસની વસ્તી છે. એ તદ્દન સપાટ, અને નદી વિનાનું છે. રાહાદારી ફંડમાંથી નવાબ સાહેબ બે નિશાળોનું ખર્ચ ચલાવે છે. એ સંસ્થાનનો હકેમ નવાબ કહેવાય છે. તે મુગલ છે, ને ઇંગ્રેજને પોતાની જમાબંદીમાંથી ખંડણી, તથા બંદરે જકાત લેવાય છે તેમાંથી ભાગ આપે છે. એ સંસ્થાન ખેડાના કલેક્ટરના ઉપરીપણા નીચે છે, ને એની ખંડણી ખોરસદનો મામલતદાર વસૂલ કરે છે. એની રાજધાની સંભાત મહી નદીને કાંઠે તેના મુખ આગળ છે. એમાં ૩૧,૩૮૦ માણસની વસ્તી છે તેમાંના ૭,૪૬૬ મુસલમાન છે. એમાં બાજરી, જુવાર, ઘઉં અને ખીજું ધાન્ય, મીઠું, રૂ, ગળી, અરીણ વગેરે પાકે છે. ખંભાતમાં સૂતરાઉ કાપડ અને શેતરંજ બને છે. કપડાણુ વગેરે ઠેકાણેથી અકીક લાવીને સાફ કરી તેનાં જુદાં જુદાં રૂપ બનાવે છે. એ પથરા ધણા વખણાય છે. ખંભાતના અખાતમાં મુસાફરી કરવાને વરસો વરસ વધારે વધારે અડચણ પડતી જાય છે, તેથી કરી દેશનો વેપાર પડી ભાગતો જાય છે.

૭. પંચ મહાલ એજન્સિ.

પંચ મહાલમાં ગવર્નરનો એજન્ટ રહે છે તેના તાબામાં નારકોટની નાની જમીનદારી છે. એ સંસ્થાન પંચ મહાલની અમિકાણુમાં છે અને તેની આસપાસ રેવા કાંઠાના છોટા ઉદેપુરની જમીન આવેલી છે. એનું ક્ષેત્રફળ ૧૪૩ ચોરસ મૈલ તથા વસ્તી ૭,૪૫૦ માણસની છે. એમાં ૫૨ ગામ છે. એની હવા સારી નથી. ત્યાં કાળી અને નાયકા લોકો વસે છે. નાયકા લોક જંગલી એને બીલને મળતા છે. એનાઉપર એક કાળીનો અમલ છે. એમાં અનાજ પાકે છે, પરંતુ વેપારની મુખ્ય જાણુસ ઈમારતી લાકડું છે. એ સંસ્થાન ઇંગ્રેજ અને ગાયકવાડને ખંડણી આપે છે.

૮. સુરત એજન્સિ.

આ એજન્સિ ને સૂરત જિલ્લો એક નથી. એમાં સચીજ, વાંસદા, અને ઘરમપુર એ ત્રણ સંસ્થાન છે. તેઓ સૂરતના કલેક્ટરના

જામીપાણી નીચે છે. એ સંસ્થાનોના સંબંધમાં તેને ગવર્નરનો એજન્ટ કહે છે. આ એજન્સિમાં બે કરબા તથા ૩૭૮ ગામ છે.* એ એજન્સિમાં પહેલા વર્ગની સ્કૂલ બે, અને છોકરાની નિશાળ ૪૫ છે. તેમાં ૨,૫૬૩ નિશાળીઆ ભણે છે, અને પાંચ કન્યા શાળા છે, તેમાં ૨૮૨ છોડીઓ ભણે છે.

સર્ચીળ.

એમાં ૨૦ ગામ છે. તેઓ ઘણું કરીને સૂરત જિલ્લાના ચોરાશી તાલુકામાં વિખરાયલાં છે. એમાં ૧૯,૩૩૭ માણસની વસ્તી છે. એ સંસ્થાનમાં જુવાર, બાજરી, ડાંગર, શેરડી ને રતાળુ પાકે છે, તથા ખાદી વગેરે કાપડ બને છે. એ સંસ્થાનમાં ૧૬ નિશાળો છે તેમાં ૧,૨૫૮ છોકરા ભણે છે. સચીણમાં એક લાયબ્રરી તથા દવાખાનું છે.

મુખ્ય ગામ સર્ચીળ છે, તેમાં કિલ્લો તથા મહેલ છે. વળી એક મહેલ લાછપુરમાં પણ છે. નવાબના બાપદાદા જંગરામાં રહેતા અને તેઓ પોતાનાં કૃત્યને માટે મરાઠાના ઇતિહાસમાં પ્રખ્યાત છે. પ્રથમ બાલુ-મીઆં તે જગ્યા છોડીને ઈંગ્લેન્ડે આપેલા આ પરગણામાં આવી રહ્યો.

વાંસદા.

એની ઉત્તરે ગાયકવાડી અનાવળ અને અંતાપુર પરગણાં, પૂર્વે ખાનદેશ, દક્ષિણે ધરમપુર અને પશ્ચિમે સૂરત જિલ્લો છે. એની વસ્તી ૪૧,૩૭૩ માણસની છે. એ રણપૂત રાજનું છે. એમાં કુંગરા તથા જંગલ છે. એમાં મુખ્ય નદીઓ કાવેરી અને અંબિકા છે. એની રાજધાની વાંસદામાં ૩,૦૦૩ માણસની વસ્તી છે. બોનાર અને કાંબલા મોટાં ગામ છે. એ રાજ્યમાં ૧૩ નિશાળો છે. તેમાં ૫૦૮ છોકરા ભણે છે. દવાખાનું, કન્યાશાળા વગેરે ઘણાં શાળાઓ મકાનો છે. મુખ્ય નિકાસમાં ડાંગર, નાગલી, દાળ, તલ, કોદા, જુવાર, શેરડી, મહુડાં અને ખજૂરાં થાય છે. ઇમારતી લાકડું અને સીસમ પણ થાય છે.

ધરમપુર અથવા રામનગર.

એની ઉત્તરે વાંસદા, પૂર્વે ખાનદેશ, દક્ષિણે થાણા જિલ્લો, અને પશ્ચિમે સૂરત જિલ્લો છે. ઉત્તર દક્ષિણ લંબાઈ ૨૪ મૈલ અને પૂર્વ

* એ સંસ્થાનનું હુમસ ગામ દરિયા કિનારે આવવાથી હાલ તે દવાનું ઠેકાણું થયું છે, અને ઘણા શ્રીમંત લોકોએ ત્યાં બંગલાઓ બાંધ્યા છે.

પશ્ચિમ પહોળાઈ ૧૫ મૈલ છે. એમાં ૧,૨૦,૪૯૯ માણસની વસ્તી છે. એમાં ડુંગરા અને જંગલ ધણાં છે.

નદીઓ:—હરેરા, ઓરંગા, પાર, કોલક અને દમણગંગા.

મુખ્ય ગામ ધરમપુર એમાં રાજ રહે છે. એની વસ્તી ૪,૭૭૫ માણસની છે. રૂમલા, આછાવણી અને ગોડથળ મોટાં ગામ છે. મુખ્ય નિકાસ—કઠોળ, શેરડી, ડાંગર, નાગલી, અને બીજું ધાન્ય. ઈમારતી લાકડાંનો તથા સીસમનો વેપાર ઠીક ચાલે છે. લોકો સાદી, નળીઆં, ઈંટ, માટીનાં વાસણ, ચૂનો અને ખાટલાની પાટી બનાવે છે.

પ્રકરણ ૮ મું.

દક્ષિણ (દખણ).

દક્ષિણ દેશના મેદાનમાં મોટી નદીઓ છે, ને તે નદીઓના કાંઠાની ભૂમિ ધણી રસાળ છે; પરંતુ હવા ભેજ વગરની છે અને વરસાદ નિયમસર આવતો નથી, તેથી સારાં વરસોમાં પણ ચોમાસા સિવાય બાકીના વખતમાં ભૂમિ ખેતી વગર ઊજડ રહે છે, અને વનસ્પતિ ઊગતી નથી.

૧. જ્ઞાનદેશ જિલ્લો.—આખા ઇલાકામાં એ મોટામાં મોટો જિલ્લો છે. એમાં મુખ્ય નદી તાપી છે, અને ધુર્ગીઆ, માલેગામ અને નન્દરબાર એ નગરો છે. ધુળીઆમાં મોટી કચેરીઓ છે.

એનું ક્ષેત્રફળ ૧૦,૯૦૭ ચોરસ મૈલ અને ૧૪,૬૦,૮૫૧ માણસની વસ્તી છે. એની ઉત્તરે નર્મદા નદી અને સાતપૂડા પર્વત, પૂર્વે મધ્ય પ્રાંતો અને વરાડ, દક્ષિણે સાતમાળા અથવા અબુનુંટા પર્વતો નિજામના મુલકથી એને જૂદો પાડે છે, નૈર્ઋત્ય કોણમાં નાશિક જિલ્લો અને પશ્ચિમે (એજન્સિના મુલક સહિત) સૂરત ઇલાકો, ગાયકવાડનો મુલક અને રેવાકાંકા એજન્સિ છે. તાપી નદી પૂર્વ દિશાએ ખાનદેશમાં થઈ નૈર્ઋત્ય કોણ તરફ વહે છે. ગિરણા નદી સહ્યાદ્રિ પર્વતમાંથી નીકળીને વાયવ્ય કોણમાં વહી તાપીને મળે છે. એ બે નદીના કાંઠાની ભૂમિ ધણું કરીને રસાળ અને ખેડાણ છે. કેટલાક નીચા ડુંગરા સિવાય એ જિલ્લાનો મધ્ય અને

પૂર્વ ભાગ સપાટ છે. અને થોડીક ભૂમિ રસાળ છે. તે પશુ તે ધણું કરીને વેરાન અને ઉજડ છે. ઉત્તરે અને પૂર્વે એ મુલક ઘણો ખરબચડો અને વિકટ છે, ઝાડો ઘણાં છે, અને તેમાં બીલ લોકો રહે છે. મુખ્ય નિકાસ-અનાજ, કઠોળ અને રૂ, થોડી શેરડી અને તમાકુ પણ થાય છે. એ જિલ્લાના ૧૬ તાલુકા કર્યા છે, અને એમાં ૩૧ કસબા છે. દરેક શહેરમાં ૫,૦૦૦ કરતાં વધારે માણસ વસે છે. મુંબઈની રેલવે એ જિલ્લામાં થઈ અલાહાબાદ અને કલકત્તા સુધી જાય છે અને ખીજી સડક ભુસાવળમાં છે તે મધ્ય પ્રાંતમાં નાગપૂર સુધી જાય છે.

૨. જ્ઞાનદેશ એજન્સિ-ખાનદેશના કલેક્ટરના તાબા હેઠળ, પશ્ચિમ ભાગમાં એ એજન્સિનાં સંસ્થાનો છે. (૧) ઢાંગનો મુલક, (૨) સૂઝગણાનો મુલક અને (૩) મહેવાસી પરગણા.

(૧) ઢાંગનો મુલક સહ્યાદ્રિ પર્વતની પશ્ચિમે છે. એનું ક્ષેત્રફળ ૬૬૦ ચોરસ મૈલ તથા ૩૨,૯૨૦ માણસની વસ્તી છે. એ પર સાત બીલ સરદારનો અમલ છે. એમાં પર્વતો અને ખીણો છે તેમાં ઘણે ખરે ઠંડાણે ધાડાં જંગલો છે. મુખ્ય પેદાશમાં જૂદી જૂદી જાતનું ધાન્ય અને ઇમારતી લાંકડું છે તેમાં વિશેષ કરીને સાગ. હિંદુસ્તાની, મરાઠી અને ગૂજરાતી, એ ત્રણ ભાષા સેળભેળ બોલાય છે. ખીજા ભાગ કરતાં ગૂજરાત જોડે આવ જનો તથા વેપારનો વહેવાર વધારે છે તેથી ગૂજરાતીનું પ્રયોગ વિશેષ છે.

(૨) સૂઝગણાનો મુલક ડાંગના મુલકની દક્ષિણે, પૈઠ સંસ્થાનની ઉત્તરે અને સહ્યાદ્રિ પર્વતની પશ્ચિમે છે. એનું ક્ષેત્રફળ ૩૬૦ ચોરસ મૈલ તથા એમાં ૧૨,૩૯૮ માણસની વસ્તી છે. એ મુલક ડાંગના મુલકના જેવો છે; માત્ર ફેર એટલેજ કે જંગલમાંથી ઘણું જાડ કાપી નાંખ્યાં છે. એ મુલક પર એક હિંદુ રાજા (દેશ-મુખ) નો અમલ છે.

(૩) મહેવાસી પરગણા-એ પર છ નાયકાનો અમલ છે. એનું ક્ષેત્રફળ ૨,૪૮૦ ચોરસ મૈલ તથા એમાં ૧૪,૭૮૫ માણસની વસ્તી છે. એ ખાનદેશ જિલ્લાની વાયવ્ય કોણમાં નર્મદા અને તાપી નદીઓની વચ્ચે છે. મુખ્ય નિકાસ-મહુડાં (એનો દારૂ બને છે), મધ, લાખ અને ઇમારતી લાંકડાંની છે. એ પરગણાની ભૂમિ ઘણી રસાળ છે, તે

પણ ડાંગના મૂલકમાં ઇમારતી લાકડું જેવું મોટું અને સાઈ થાય છે. તેવું એમાં થતું નથી. એમાં મુખ્યત્વે કરીને બીલ લોક વસે છે.

(૩) નાશક જિલ્લો—એમાં મુખ્ય નદી ગોદાવરી અને મુખ્ય શહેર નાશક છે.

એની ઉત્તરે ખાનદેશ જિલ્લો. દક્ષિણે અહમદનગર પૂર્વે નિઝામનું રાજ્ય, અને પશ્ચિમે થાણા જિલ્લો, પૈંઠ સંસ્થાન અને ખાનદેશ એજન્સિ છે. પૈંઠ સુદ્ધાં એ જિલ્લાનું ક્ષેત્રફળ ૫,૯૪૦ ચોરસ મૈલ અને વસ્તી ૮,૪૩,૫૮૨ માણસની છે. પશ્ચિમે સહ્યાદ્રિ પર્વતની પાસે એ મુલક પહાડી છે, અને પૂર્વ તરફ જતાં વધારે સપાટ અને ખુલ્લો છે. ઘણું કરીને ભૂમિ રસાળ છે, પરંતુ ઝાડ ઘણાં થોડાં છે. ઘણું કરીને ભૂમિનો ઢાળ પૂર્વ તરફ છે; પરંતુ ચંદ્ર પર્વત વડે એ મુલકના એ ભાગ થાય છે. ઉત્તર ભાગમાં તાપીને મળનારી ગિરણા અને દક્ષિણ ભાગમાં ગોદાવરી નદી ત્ર્યંબક આગળ ઉત્પન્ન થઈને દક્ષિણ હિંદુસ્તાનમાં થઈ અંગાળાના ઉપસાગરને મળે છે. મુખ્ય નિકાસ—ડાંગર, જુવાર, બાજરી, નાગલી, શેરડી, તમાકુ, રૂ, સણ અને જૂદી જૂદી જાતનું કઠોળ. નાશક અને ચેવલા કસ્બા-એમાં ખેતી ઉપરાંત મુખ્ય ઉદ્યમ પિત્તળનાં વાસણ બનાવવાનો અને રેશમ વણવાનો છે, હર બાર વર્ષે બૃહસ્પતિ સિંહ રાશિમાં આવે છે ત્યારે નાશક ત્ર્યંબકમાં ગોદાવરીની મોટી જાત્રા ભરાય છે. ત્ર્યંબકમાં ગોદાવરીનું મૂળ છે. એ જિલ્લાના ૧૦ તાલુકા અને એ પૈંટા મહાલ કર્યા છે. તેમાં ૬ નગર છે. દરેક નગરમાં ૫,૦૦૦ કરતાં વધારે માણસ વસે છે. મુંબઈથી કલકત્તા સુધી રેલવે જાય છે, તે થાણામાં કસૂર અને ઈગતપુરી વચ્ચે થળ ઘાટને રસ્તે એ જિલ્લામાં થઈને જાય છે.

૪. પૈંઠ સંસ્થાન—એ નાશકના કલેક્ટરના તાબા હેઠળ છે. નાશક જિલ્લાની પશ્ચિમે સહ્યાદ્રિ પર્વતના પશ્ચિમ ઢાળમાં એ સંસ્થાન છે.

એનું ક્ષેત્રફળ ૪૫૮ ચોરસ મૈલ અને એમાં ૬૧,૦૫૪ માણસની વસ્તી છે. એમાં ઇમારતી લાકડું અને જુદી જુદી જાતનું ધાન્ય થાય છે. એ મુસલમાન યોગમના તાબામાં છે. પહેલાં એ હિંદવાણી હતી.

૫. અહમદ નગર જિલ્લો.—એનું મુખ્ય શહેર અહમદ નગર છે.

એની ઉત્તરે નાશિક જિલ્લો, પૂર્વે નિઝામનું રાજ્ય, અમિ કાણુમાં શાલાપુર જિલ્લો અને નૈર્ઋત્ય કાણુમાં ભીમા નદી પુણા જિલ્લાથી એને જૂદો પાડે છે; પશ્ચિમે પુણા અને થાણાં જિલ્લા છે. એનું ક્ષેત્રફળ ૬,૬૪૫ ચોરસ મૈલ અને ૮,૮૮,૭૫૫ માણુસની વસ્તી છે. એ જિલ્લાનો પૂર્વ ભાગ પહાડી છે, અને તેની ભૂમિનો ઢાળ પશ્ચિમથી પૂર્વમાં છે, તેથી એ ભાગનું પાણી ઉત્તરે ગાદાવરીમાં અને દક્ષિણે ભીમા નદીમાં પડે છે.

કેટલાંક શહેરમાં ધણા લોકોનો મુખ્ય ઉદ્યમ વણવાનો છે. મુખ્ય નિકાસ બાજરી અને તુવરની છે. તે પહેલી પકવે છે, અને પછી ધઉં, ચણા, જુવાર અને તમાકુ પકવે છે. શેરડી અને શાક બાજુ પણ બગે છે. લોકોનો મુખ્ય ખોરાક બાજરી અને જુવાર છે. એ જિલ્લાના ૧૧ તાલુકા કર્યા છે, તેમાં ૯ શહેરો છે. દરેક શહેરમાં ૫,૦૦૦ કરતાં વધારે માણુસની વસ્તી છે. આગલા મુસલમાની રાજ્યનો કિલ્લો અને રાજધાની અહમદ નગર હતું. મુંબઈથી મદ્રાસ અને હૈદરાબાદ સુધીની રેલવે એ જિલ્લાની દક્ષિણમાં થઈ ને જાય છે.

૬. પુણા જિલ્લો—એનું મુખ્ય શહેર પુણા છે.

એનું ક્ષેત્રફળ ૫,૩૬૯ ચોરસ મૈલ અને વસ્તી ૧૦,૬૭,૮૦૦ માણુસની છે. એની ઉત્તરે અહમદ નગર જિલ્લો, પૂર્વે અહમદ નગર અને શાલાપુર જિલ્લો, એની દક્ષિણે સાતારા જિલ્લો અને કુલટન સંસ્થાનની વચ્ચે નીરા નદી છે, અને પશ્ચિમે એ જિલ્લાની અને કોંકણની વચ્ચે ભોર સંસ્થાન અને સહ્યાદ્રિ પર્વત છે.

એ જિલ્લામાં નદીઓ ઘણી છે. તેઓ ઘાટમાંથી નીકળી પૂર્વમાં વહે છે, અને જુનર પાસે ઉત્પન્ન થઈ એ જિલ્લાની પૂર્વ બાજુએ ભીમા વહે છે તેને મળે છે. મુંબઈથી મદ્રાસ અને હૈદરાબાદ સુધી રેલવે જાય છે તે ભોરઘાટ ઉપર થઈ એ જિલ્લાની આરપાર જાય છે. એ જિલ્લાના ૮ તાલુકા કર્યા છે, તેમાં ૫ કચ્છા છે. દરેક કચ્છામાં ૫,૦૦૦ કરતાં વધારે માણુસ વસે છે, મોટામાં મોટું શહેર પુણા છે તેમાં પહેલાં પેશ્વાની રાજ્ય ગાદી હતી. ચોમાસાના દિવસમાં મુંબઈના ગવર્નર સાહેબ પુણામાં રહે છે, કેમકે ત્યાંની હવા એ ઋતુમાં સારી હોય છે. શહેર બહાર ચડમાં મોટી લશ્કરી છાવણી છે

મુખ્ય નિકાસ—ખરિફ પાકમાં જુવાર, બાજરી, તુવર, તલ, સણ, મગ, અડદ, કંદમૂળ અને નાચણી કે રાગી; રવિ પાકમાં જુવાર, ઘઉં, ચણા અને જવ,

સાતારા જિલ્લો—એનું મુખ્ય નગર સાતારા છે.

એનું ક્ષેત્રફળ ૪,૯૮૭ ચોરસ મૈલ તથા વસ્તી ૧૨,૨૫,૯૮૯ માણસની છે. એની ઉત્તરે ભોર અને ફલટન સંસ્થાન છે, તથા નીરાં નદી એને ફલટનથી જૂદો પાડે છે. પૂર્વે શોલાપુર જિલ્લો અને જત સંસ્થાન, દક્ષિણે કોલાપુર અને ખેલગામ એજન્સિ, અને પશ્ચિમે કોંકણના પ્રાંતો છે. એ જિલ્લો પહાડી છે અને તેનો ઢાળ સહ્યાદ્રિ પર્વતની પૂર્વમાં છે. એ જિલ્લામાં મુખ્ય નદી કૃષ્ણા છે તે પોતાની શાખા કોયના સહિત મહાબળેશ્વરમાં ઉત્પત્ત થઈ એ જિલ્લામાં વહે છે. કૃષ્ણા નદીની ખીણ શાખા વારણા દક્ષિણમાં છે. એ જિલ્લાની ધશાન કોણમાં નોરા નદી સીમાને મળે છે. મુખ્ય ઉદ્યમ વણવાનો અને ખેતીનો છે. મુખ્ય ખેતીની પેદાશ જુવાર, બાજરી, ડાંગર, રૂ, ઘઉં, તુવર, ચણા, શેરડી, તમાકુ, વનસ્પતિ, અને કંદમૂળ છે.

એ જિલ્લાના ૧૩ તાલુકા કર્યા છે તેમાં સાતારાસુદ્ધાં ચૌદ શહેર છે. પહેલાં સાતારામાં શિવાજીના વંશજો રાજ્ય કરતા.

૮ સાતારા એજન્સિ—સાતારા નિસબત બગીરદારો પહેલાં સાતારાના રાજાને આધીન હતા. પરંતુ હાલમાં ઇંગ્રેજના તાબેદાર છે. ઇંગ્રેજ સરકારનો એજન્ટ સાતારાનો કલેક્ટર છે. એમની બગીરો નીચે પ્રમાણે:—

	ક્ષેત્રફળ. ચોરસ મૈલ.	વસ્તી.
પંત સચીવ મોરના જાગીરદાર.	૧,૪૯૧	૧,૫૫,૬૬૯
નિબાલકર, ફલટનના જાગીરદાર.	૩૯૭	૬૬,૩૮૩
પંત પ્રતિનિધિ, ઔદના જાગીરદાર,	૪૪૭	૬૫,૧૪૬
હફલે, જતના જાગીરદાર.	૯૭૯	૭૯,૭૮૬
કુલ એજન્ટ	૩,૩૧૪	૩,૬૬,૯૮૪

સાતારા જિલ્લાના વાયવ્ય કોણમાં ભોર સંસ્થાન છે તેને તાળે કોંકણ મધ્યે પશ્ચિમ ઘાટમાં એક અલાયદો મુલક છે. અહિં ડાંગર, નાગલી વગેરે પાકે છે.

ખીજાં સંસ્થાનોમાં ફલટન એ જિલ્લાની ઉત્તરે અને ઓંદ અને જત સંસ્થાનો દક્ષિણે અને અગ્નિ કોણમાં છે. એમની આસપાસના ઈંગ્રેજ મુલકમાં જેવો પાક નીપજે છે તેવો એ ત્રણ સંસ્થાનોમાં થાય છે. જત સંસ્થાનમાં સુરોખાર અને લોદું જડે છે. અને ગાળવાની કુલી બનાવવાની માટી છે. મુંબઈ ઇલાકાના ખીજા ભાગોમાં, તેમાં ધણું કરીને સહ્યાદ્રિ પર્વતમાં પણ લોદું જડે છે. સાતારાના ચાર જાગીરદારોમાં પંત સચીવ અને પંત પ્રતિનિધિ બ્રાહ્મણ છે અને બાકીના બે મરાઠા છે.

૯ સોલાપૂર જિલ્લો.—મુખ્ય શહેર સોલાપૂર છે.

એનું ક્ષેત્રફળ ૪,૫૪૨ ચોરસ મૈલ તથા ૭,૫૦,૬૮૬ માણસની વસ્તી છે. એની ઉત્તરે અહમદનગર, દક્ષિણે ભીમા નદી અને સાતારા એજન્સિ એની અને કલાદગી જિલ્લાની વચ્ચે છે; પૂર્વે નિઝામનું રાજ્ય, અને પશ્ચિમે સાતારા અને પુણા જિલ્લા છે. બારશી તાલુકા સિવાય ખીજા ભાગમાં વરસાદ મોડો પડે છે, અને મુલક ઊંજડ દેખાય છે. કોંકણ અને દક્ષિણ કે મહારાષ્ટ્રમાં મરાઠી ભાષા બોલાય છે, પરંતુ એ જિલ્લાના દક્ષિણ ભાગમાં કાનડી પણ બોલાય છે. મુખ્ય નિકાસ—(ખરિફ) બાજરી, તુવર, ડાંગર, અને રૂ; અને (રવિ) જીવાર, ધઉ અને ચણા. મોટાં શહેરમાં ઘણા લોકો વણવાનો ધંધો કરે છે. એ જિલ્લાના ૬ તાલુકા કર્યા છે તેમાં ૭ કસ્બા છે. દરેક કસ્બામાં ૫,૦૦૦ કરતાં વધારે માણસ વસે છે. બારશી કસ્બામાં રૂનો વેપાર ઠીક ચાલે છે. હૈદરાબાદ નેડે શોલાપુરનો બહોળો વેપાર છે. ખીજું નગર પંઢરપૂર છે તેમાં હર વરસ જાત્રા ભરાય છે ત્યારે ઘણા લોકો એકઠા થાય છે. મુંબઈથી હૈદરાબાદ અને મદ્રાસ સુધીની રેલવે આખા શોલાપૂર જિલ્લામાં થઈને જાય છે.

૧૦ અકલકોટ સંસ્થાન—એ સંસ્થાન શોલાપૂર જિલ્લાની અગ્નિ કોણમાં વીસ મૈલને છેટે શોલાપુર જિલ્લા સાથે જોડાયેલું છે.

એના ઉત્તરે, પૂર્વે અને દક્ષિણે નિઝામનું રાજ્ય અને એની અને કલાદગી જિલ્લાની વચ્ચે લીમા નદી છે. એનું ક્ષેત્રફળ ૪૯૮ ચોરસ મૈલ અને વસ્તી ૭૫,૭૭૪ માણસની છે. એ મુલક ઝાડ વગરનો અને ઊંચો નીચો છે. એમાં નદીઓ ઘણી છે. એ સંસ્થાનમાં વરસાદ ધણું કરીને ઠીક આવે છે. મુખ્ય નિકાસ—જુવાર, ડાંગર, શેરડી, ચણા, ધઉં, અળશી, અને કડબ. એ સંસ્થાનમાં ઘણા વણકરો રહે છે. પહેલાં એ સંસ્થાનના ઉપરી સાતારાના રાજા હતા, પરંતુ હાલમાં ઇંગ્રેજ છે. ત્યાંનો રાજા સાસલા કુટુંબનો મરાઠો છે.

પ્રકરણ ૧ મું.

કોંકણ.

કોંકણ પ્રાંત ઘાટ (સહ્યાદ્રિ) અને દરિયા વચ્ચે જમીનનો સાંકડો કંકડો છે. ભૂમિમાં ડાંગર ઊગે એવી ફળદ્રુપ જમીન તથા નાળિયેરીની વાડીઓ છે, પરંતુ આખો પ્રાંત લેધચે તો ખડખડો અને વિકટ છે. એમાં ખાઈઓ તથા પર્વતોની હાર અને ધૂટાં શિખરો ઘણાં છે. એ પ્રાંત ખડખડો હોવાથી તથા ત્યાંની હવા ભેજવાળી હોવાથી ઝાડ ઘણાં ઊગે છે. થોડો સાગ થાય છે તે ઘણો કીમતી છે. ગુજરાતની દક્ષિણે સૂરતથી તે પોર્ટુગીઝ તાંબાના ગોવા પ્રાંત સુધી કોંકણના વિભાગની હદ ગચલી છે. એ વિભાગ નીચે પ્રમાણે છે:—

વિભાગ

મુખ્ય શહેર.

૧. થાણા જિલ્લો.

થાણા.

૨. જવાર સંસ્થાન.

૩. કોલાવા જિલ્લો.

ઠાલિવાગ

૪. જંજિરા સંસ્થાન.

જંજિરા.

૫. રત્નાગિરિ જિલ્લો.

રત્નાગિરિ.

૬. સાર્વતવાહી સંસ્થાન.

૧. વાળા જિલ્લો.—એનું ક્ષેત્રફળ ૩,૯૩૫ ચોરસ મૈલ તથા વસ્તી ૯,૦૪,૮૬૮ માણસની છે. એના ૧૧ તાલુકા કર્યા છે. એની ઉત્તરે પોર્ટુગીઝ તાબાનું દમણ તથા સૂરત જિલ્લો, પૂર્વે નાશિક, અહમદ નગર અને પુણા જિલ્લો, દક્ષિણે કાલાખા જિલ્લો અને પશ્ચિમે અરબી સમુદ્ર છે. પૂર્વ અને ઈશાન કાણુમાં એની ભૂમિ ઊંચી છે, તેમાં ઝાડો ઘણાં છે અને થોડી જમીન ખેડાયેલી છે. કાંઠા સમીપ નીચી છે, અને જ્યાં સમુદ્રનું પાણી ફરી નથી વળતું ત્યાં રસાળ છે. નદીઓ ઊંડી છે, તથા ચોમાસામાં તેમનો વેગ વધારે હોય છે, તો પણ તેઓ ઉપયોગી નથી, કેમકે શિયાળામાં પાણી થોડું હોય છે અને ઊનાળામાં ઘણું ખર્ચ સૂકાઈ જાય છે.

મુખ્ય નિકાસ.—ચોખા અને નાગલી. વળી થોડાક ચણા અને અડદ પાકે છે. કાંઠા ઉપર ખાગાયત પેદાશ પણ થાય છે, જેમકે શેરડી, કેળાં, પાન, આદુ, નાળિયેર વગેરે. કાંઠા ઉપર ઘણાં ગામડાંમાં લોકો માછલાં પકડવાનો ધંધો કરે છે. આખા જિલ્લામાં દારૂ ગાળવાનાં ઘણાં કારખાનાં છે. એ જિલ્લાનું મુખ્ય શહેર થાણા સાષ્ટિ જેટમાં છે. એ સિવાય સાત મોટાં શહેરો છે. દરેક શહેરમાં ૫,૦૦૦ કરતાં વધારે માણસ વસે છે, એમાંનાં કલ્યાણ શહેર આગળ હિંદુસ્તાન અને દક્ષિણ ભણી જતી મુંબઈની રેલવે સડકના જે ફાંટા થાય છે. એક ફાંટો થળધાટે ચઢી નાશિક, અલાહાબાદ અને કલકત્તે જાય છે, અને બીજો ભોરધાટે થઈ પુણા, શાલાપુર અને મદ્રાસ જાય છે. બીજું મોટું શહેર વાંદરા છે તેમાં પાળ ઉપર પૂલ બાંધેલો છે તેથી મુંબઈ જેટ અને સાષ્ટિ જેટ જોડાયેલા છે.

૨. જવાર સંસ્થાન.—એની આસપાસ થાણા જિલ્લો છે. એનું ક્ષેત્રફળ ૫૩૪ ચોરસ મૈલ તથા વસ્તી ૫૨,૮૩૧ માણસની છે. એના ત્રણ મહાલ કર્યા છે. એ મુલક જંગલી અને પહાડી છે, પરંતુ ડાંગર, નાગલી, વરી, કઠોળ, ચણા અને તલ પાકે છે. વળી જંગલની પણ પેદાશ છે.

૩. કોલાવા જિલ્લો.—એનું ક્ષેત્રફળ ૧,૮૭૨ ચોરસ મૈલ તથા વસ્તી ૫,૦૯,૫૮૪ માણસની છે, એના પાંચ તાલુકા કર્યા છે. એની

ઉત્તરે મુંબઈ બંદર, થાણા જિલ્લો તથા અંબા નદી છે. પૂર્વે પંત સચીવ સંસ્થાન તથા પુણા અને સાતારા જિલ્લા છે, દક્ષિણે રત્નાગિરિ જિલ્લો અને જંજીરા સંસ્થાન છે; અને પશ્ચિમે દરીઆ છે. એમાં કુંગરો ધણા છે. કેટલાક કુંગરો બહુજ ઊંચા છે. તેઓ ધાટને કાટ-ખૂણે પશ્ચિમ તરફ પ્રસરેલા છે અને બીજાં એકાંત શિખરો છે. ભરતી આવે એવી ખાડીઓ, જેમકે ઉત્તરે નાગોઠણા ખાડી, પશ્ચિમે રોહે અથવા ચૌલ ખાડી, દક્ષિણે બાણકોટ ખાડી, ત્રીસ ચાળીસ મૈલ સુધી જિલ્લામાં પ્રસરેલી છે, તેથી ડાંગર તથા સૂકાં માછલાંના વેપારનો ધારી રસ્તો છે. મુખ્ય ઉદ્યોગ ડાંગર પકવવાનો, તેલ કઢાડવાનો, નાળિયેરના રેસાનાં દોરડાં વણવાનો, અને મીઠું પકવવાનો છે. કાંઠા પર આવેલાં ગામડાંના માછીઓ જ્યાં બંધ માછલાં ઝાલી પરદેશ ખાતે ચઢાવે છે. એમાંનો કેટલોક ભાગ મુંબઈ જાય છે, પરંતુ ઘણો ખરો ભાગ જૂદા જૂદા કુંગરોને માર્ગે દેશાવર જાય છે. ચૌલમાં લોકો રેશમ વણવાનો ધંધો કરે છે, તે પોર્ટુગીઝ લોકો દાખલ કરેલો કહેવાય છે. ચોમાસાનો મુખ્ય પાક ડાંગર છે, વળી ઊંચા પ્રદેશોમાં નાચણી અને વરી નામે અનાજ ઉગે છે. શિયાળાનો પાક ઓછો ફીમતનો છે. એ પાકમાં મુખ્ય ચણા અને તુવર છે. કાંઠા ઉપર નાળિયેરી અને સોપારીનાં ઝાડની વાડીઓ છે. થોડી શેરડી અને શાક લાજી પણ થાય છે. જિલ્લો નાનો છે. માટે તીજેરીનો હિસાબ થાણા જિલ્લાના હિસાબમાં લખાય છે. એમાં આઠ શહેર છે તેમાંના દરેકમાં ૫,૦૦૦ કરતાં વધારે માણસની વસ્તી છે.

૪. જંજીરા સંસ્થાન.—એ સંસ્થાન મુંબઈ અને રત્નાગિરિની વચ્ચે વચ્ચે કાંઠા ઉપર છે. એનું ક્ષેત્રફળ ૩૨૪ ચોરસ મૈલ છે. એની ઉત્તરે અને પૂર્વે કોલાબા જિલ્લો છે તથા દક્ષિણે બાણકોટ પર્વત રત્નાગિરિ જિલ્લાથી એને જૂદો પાડે છે. એમાં આશરે ૮૧,૭૮૦ માણસની વસ્તી છે. એના ઉપર નવાબ સાહેબનો અમલ છે. તેના તાબામાં કાડીઆવાડનું જાફરાવાદ પણ છે. એ નવાબ હુબસી દેશ કે આમિસિનિઆનો સીધો છે, અને જંજીરાના કિલ્લામાં રહે છે. વળી કોલાબાના કલેક્ટરના

તાબા હેઠળ આસિસ્ટન્ટ પોલિટિકલ એજન્ટ જંજીરામાં રહે છે. મુખ્ય નિકાસ-ડાંગર, નાગલી અને મીઠું. એમાં સાડીઓ પણ વણાય છે.

૫. રત્નાગિરિ જિલ્લો.—એનું ક્ષેત્રફળ ૩,૯૨૨ ચોરસ મૈલ તથા ૧૧,૦૫,૯૨૬ માણસની વસ્તી છે. એની ઉત્તરે જંજીરા અને કોલાબા, પૂર્વે સાતારા જિલ્લો અને કોલાપૂર સંસ્થાન, દક્ષિણે સાવંતવાડી અને ગોવા સંસ્થાન અને પશ્ચિમે દરિયો છે. એમાં ડાંગર પુષ્કળ પાકે એવી જમીન નીચાણમાં છે. પરંતુ ઘણી ખરી જમીન વેરાન છે. એમાં ડુંગરો, નદીઓ અને ખારા પાણીના કુંડ ઘણા હોવાથી દેશ વિકટ છે. ખેતી ઉપરાંત મુખ્ય ઉદ્યમ માછલાં પકડવાનો અને છો તથા ચૂનો પકવવાનો છે. મુખ્ય ખેતીની પેદાશ ડાંગર, નાગલી કે નાચણી, વરી, વહી, નાળિયેર, અને સોપારી એના આઠ તાલુકા કર્યા છે. વિંગોરલા અને હુરણુઈ બંદર સુદ્ધાં એમાં પાંચ મોટાં શહેર છે.

૬. સાવંતવાડી સંસ્થાન.—એ કોંકણની છેક દક્ષિણે છે. એનું ક્ષેત્રફળ ૯૨૬ ચોરસ મૈલ છે તથા વસ્તી ૧,૯૨,૯૪૮ માણસની છે. એની ઉત્તરે અને પશ્ચિમે રત્નાગિરિ જિલ્લો, પૂર્વે કોલાપૂર સંસ્થાન અને બેલગામ જિલ્લો, અને દક્ષિણે ગોવા સંસ્થાન છે. એ સંસ્થાન ભોંસલા કુળના મરાઠા સરદારના તાબામાં છે, અને ઇંગ્રેજ તરફથી સાવંતવાડીમાં પોલિટિકલ એજન્ટ રહે છે. એમાં ડાંગર, નાગલી, વરી અને નાળિયેર થાય છે. વળી હરડાં થાય છે તે લૂગડાં તથા ચામડાં ઉપર રંગ ચઢાવવાના કામમાં આવે છે.

પ્રકરણ ૧૦ મું.

દક્ષિણ મહારાષ્ટ્ર દેશ અને ઉત્તર કાનડા.

દક્ષિણ મહારાષ્ટ્ર દેશ એ નામ નવું છે. અસલના મહારાષ્ટ્ર અને કર્ણાટક દેશના ફેટલાક ભાગો મળીને એ દેશ થયો છે. કૃષ્ણા નદીની દક્ષિણના મુલકને કર્ણાટક કહેતા; અને મહારાષ્ટ્ર તથા કર્ણાટક દેશની ભાષાઓ જૂદી છે.

કર્ણાટક દેશમાં પર્વતો અને નહિ ખેડી શકાય એવી જમીન થોડીજ છે. એમાં વિસ્તીર્ણ મેદાનો છે. તેમની જમી કાળી રૂ પાકે એવી છે, ને તેમાં ખેતી બહુ સારી થાય છે.

૧. વિજાપુર જિલ્લો.—એનું મુખ્ય શહેર કલાદગી છે.

લીમા નદી વડે શેલાપૂર અને અકલકોટથી એ જિલ્લો જુદો પડેલો છે. લીમા નદી આગળ જતાં નિઝામના રાજ્યમાં કૃષ્ણાને મળે છે. એ જિલ્લાની પૂર્વે નિઝામનું રાજ્ય, દક્ષિણે ધારવાડ જિલ્લો, અને પશ્ચિમે રામદુર્ગ, મુઘાળ, જમખંડી અને જત સંસ્થાનો છે. લીમા નદી સિવાય કૃષ્ણા, ઘટપ્રભા અને મલપ્રભા એ ત્રણ નદીઓ એ જિલ્લામાં છે. છેલ્લી બે નદીઓનો સંગમ કૃષ્ણા નેડે થાય છે. એ જિલ્લો ઊંચો નીચો છે, અને બાજુની સિવાય બીજાં કાંડ એમાં નથી. એ જિલ્લાનું ક્ષેત્રફળ ૫,૬૬૮ ચોરસ મૈલ અને ૭,૯૬,૩૯૯ માણસની વસ્તી છે. લોકોનો મુખ્ય ઉદ્યોગ ખેતી અને વણવાનો છે. ખેતીની પેદાશમાં જુવાર, ઘઉં, ચણા, રૂ, અને બાજરી મુખ્ય છે. લોકોનો મુખ્ય ખોરાક જુવાર છે. એ જિલ્લામાં કાનડી ભાષા બોલાય છે. પરંતુ ઉત્તરનો તાલુકો ઇંડી છે. સાંના લોક મરાઠી ભાષા બોલે છે. હિંદુઓમાં મોટામાં મોટી સંખ્યા લિંગાયતોની છે. જિલ્લાના આઠ તાલુકા કર્યા છે. તેમાં ૫ કસ્ટા છે. આગલા મુસલમાની રાજ્યની રાજધાની વિજાપૂર એમાંનું એક છે, એ રાજ્યને પાદશાહ ઐરંગઝેબે તોડી નાંખ્યું હતું એ મોટું શહેર હતું; નવ મૈલ ફરતે એનો કાટ છે, અને એમાંનાં કેટલાંક જૂનાં મકાનો આશ્ચર્ય પમાડે એવાં મોટાં અને સુંદર છે. એવી ઇમારતો માત્ર અમદાવાદમાં છે, મુંબઈ ઇલાકાના બીજા કોઈ શહેરમાં નથી. વેપારમાં સૌથી મોટું નગર બાગલકોટ છે.

૨. બેલગામ જિલ્લો—મુખ્ય શહેર બેલગામ છે.

પશ્ચિમમાં વિજાપૂર પછી એ જિલ્લો છે. એની દક્ષિણે ધારવાડ અને કાનડા જિલ્લા છે. બીજી બાજુએ પર રાજ્ય આવેલાં છે; પશ્ચિમે ગોવા, સાવંતવાડી અને કોલાપૂર; ઉત્તરે મિરજ, સાંગલી એને જત; અને પૂર્વે જમખંડી, મુઘાળ અને રામદુર્ગ સંસ્થાનો છે. એ જિલ્લામાં મુખ્ય નદીઓ ઉત્તરે કૃષ્ણા, મધ્યમાં

ઘટપ્રભા અને દક્ષિણે મલપ્રભા છે. એ જિલ્લાની ઉત્તર અને પૂર્વનો ભાગ મેદાન છે અને તેની જમીન સુધરેલી છે, પરંતુ દક્ષિણે સહ્યાદ્રિના ડુંગરથી લેંચી નીચી ખંડિત થયેલી છે. એમાંનાં કેટલાંક સ્થળોમાં ઘાઠાં જંગલ છે. એ જિલ્લાનું ક્ષેત્રફળ ૪,૬૫૭ ચોરસ મૈલ અને ૧૦,૧૩,૨૬૧ માણસની વસ્તી છે. એ જિલ્લામાં મરાઠી અને કાનડી ભાષા બોલાય છે. મરાઠી ભાષા ઘણું કરીને એ જિલ્લાના પશ્ચિમ અને દક્ષિણ ભાગમાં અને કાનડી ઉત્તર અને પૂર્વમાં બોલાય છે. લોકનો મુખ્ય ઉદ્યમ ખેતીનો, કાંતવાનો અને વણવાનો, લાંકડાંના અને ધાતુના સામાન બનાવવાનો છે; કુંભાર અને મોચીને ધંધો પણ ચાલે છે. વળી એ જિલ્લામાં કાપડ અને રેશમનો વેપાર ઠીક ચાલે છે. ખેતીની પેદાશમાં ડાંગર, રૂ, જુવાર, રાગી, ઘઉં, બાજરી, શેરડી, જવ અને કઠોળ મુખ્ય છે. થોડો તમાકુ પણ થાય છે. એ જિલ્લાના સાત તાલુકા કર્યા છે. તેઓમાં ૫ મોટા કસ્ટા છે.

૩. કોલાપૂર એજન્સિ.—એનું મુખ્ય શહેર કોલાપૂર છે. શિવાજીના વંશની વડી શાખાનું રાજ્ય સાતારામાં હતું, અને તેના નાના કુવરની ગાદી કોલાપૂરમાં ચાલે છે.

એ સંસ્થાનની ઉત્તરે સાતારા જિલ્લો અને વારણા નદી છે; પૂર્વે કૃષ્ણા નદી એની અને સાંગલી તથા મિરજ સંસ્થાનોની વચ્ચે છે; દક્ષિણે અને અગ્નિકોણમાં બેલગામ જિલ્લો, અને પશ્ચિમે સહ્યાદ્ર પર્વત એની અને કૈંકણ (સાવંતવાડી અને રત્નાગિરિ) ની વચ્ચે છે. એ સંસ્થાનનું ક્ષેત્રફળ ૨,૧૪૬ ચોરસ મૈલ અને વસ્તી ૭,૦૫,૨૫૧ માણસની છે. એમાંના લગભગ છ લાખ માણસ મરાઠી અને બાકીના કાનડી બોલે છે. એ સંસ્થાનમાં પુષ્કળ વરસાદ આવે છે, અને પંચગંગા અને બીજી નદીઓના કાંઠાની જમીન ઘણી રસાળ છે. સર્વ સાધારણ ધાન્ય પાકે છે, તેમાં વિશેષે કરીને જુવાર અને ડાંગર, વળી શેરડી, શાક બાજી અને તમાકુ થાય છે. થોડુંક રૂ, મરચાં અને કસુંબો થાય છે.

સૂતર અને ઊનનો જાડો વણાટ થાય છે, માટીનાં વાસણ અને લુહાર કામ બને છે. થોડુંક લોઢું જડે છે. મહારાજના તાબામાં ઘણા સરદારો છે તેમાંના વિશાળગઢ, કાગલ, ખાવડા, અને ઇચળ-કરંજના સરદારો મુખ્ય છે.

૪. દક્ષિણ મરાઠા જાગીર.—એના જાગીરદારો અસલ પેશ્વાની આજ્ઞા માનતા, પરંતુ હાલમાં ઇંગ્રેજને ખંડણી આપે છે અને તેમને આધીન છે. ઇંગ્રેજ સરકારની તરફથી કેલાપૂરનો પોલિટિકલ એજન્ટ કામ ચલાવે છે. એ જાગીરો આઠ છે તે નીચે પ્રમાણે:—

વસ્તી.

નિકાસ.

સાંગલી.	૨,૩૮,૯૪૫.
જમખંડી.	૧,૦૨,૧૬૨.
મિરજ. (વડી શાખા)	૮૮,૩૪૩.
મિરજ. (નાનીશાખા)	૩૫,૪૮૭.
કુરંદવાડ. (વડીશાખા)	૪૩,૮૦૯.
કુરંદવાડ. (નાનીશાખા)	૩૨,૫૨૮.
મુઘોઝ.	૬૧,૮૧૫.
રામદુર્ગ.	૩૬,૧૮૧.

આ સર્વે સંસ્થાનોમાં જુવાર, ધઉં, ચણા અને ૩ પાકે છે. સાંગલી અને કુરંદવાડમાં ડાંગર પણ પાકે છે. અને મિરજમાં શેરડી થાય છે સર્વે સંસ્થાનોમાં વાસણ, દેશી જાડાં કાપડ વગેરે બને છે અને મિરજમાં સારંગી, તાંબુરા વગેરે વાજિત્રો બને છે.

કુલ...૬,૩૯,૨૭૦

વળી એ સરદારોનાં ગામ ઇંગ્રેજ મુલકમાં વિખરાતાં છે. તે ગામોમાં ૧૪,૮૦૦* માણસની વસ્તી છે. સાંગલી, જમખંડી, મિરજ અને કુરંદવાડની જાગીરો પટવર્ધન વંશના બ્રાહ્મણોની છે. મુઘોળની જાગીર ભોંસલે ચોરપુર વંશની છે; જાગીરદારને રાજસાહેબ કહે છે; રામદુર્ગની જાગીર ભોર વંશના બ્રાહ્મણની છે, પટવર્ધન વંશના સરદારોનાં ગામો ઘણાંજ વિખરાતા છે. સાંગલી સંસ્થાનનું મંગળવાડા ગામ પંઢરપૂર પાસે ભીમા નદીને કાંઠે છે, અને સાંગલી સંસ્થાનનું ખીજું શિરહટ્ટી ગામ મુખ્ય ઇલાકાની દક્ષિણ સરહદ ઉપર તુંગ-ભદ્રાને કાંઠે છે, એ સંસ્થાનોમાં વસનારા લોકોમાંના અટધા ઉપરાંત કાનડી ભાષા બોલે છે અને બાકીના મરાઠી બોલે છે.

૫. ધારવાડ જિલ્લો.—મુખ્ય શહેર ધારવાડ છે.

એ જિલ્લો મુંબઈ ઇલાકાની અંતરંગી છે. એની ઉત્તરે બેલગામ, રામદુર્ગ સંસ્થાન અને કલાદગી જિલ્લો, પૂર્વે રૈચુર દે-
આળ (નિઝામનું) અને મદ્રાસ ઇલાકાનો બેલારી જિલ્લો, દક્ષિણે
મૈસૂર અને પશ્ચિમે કાનડા અને બેલગામ છે એ જિલ્લાનું ક્ષેત્ર-
ફળ ૪,૬૦૩ ચોરસ મૈલ અને વસ્તી ૧૦,૫૧,૩૧૪ માણસની છે.

સહ્યાદ્રિ પર્વતની પાસે એ જિલ્લાનો પશ્ચિમ ભાગ ખડખડો
અને પહાડી છે, પરંતુ પૂર્વ તરફની ભૂમિ કાળી સપાટ છે તેમાં
માત્ર કોઈ કોઈ ઠેકાણે ધૂરો ડુંગર કે ડુંગરોની હાર છે. એ જિલ્લા-
માં મુખ્ય નદીઓ ઉત્તરે મલપ્રભા અને દક્ષિણે તુંગભદ્રા છે. તુંગ-
ભદ્રા નદી નિઝામના રાજ્ય માંહેલા રૈચુરની પેલીમેર કૃષ્ણા નદીને
મળે છે, એ જિલ્લામાં કાનડી ભાષા બોલાય છે. લોકોમાં ઘણા
લિંગાયત છે. લોકોનો મુખ્ય ઉદ્યમ ખેતી છે. ખેતીની પેદાશમાં
દેશી અને પરદેશી કપાસ, જુવાર, અને જુદી જુદી જાતનું તેલ
મુખ્ય છે. એ જિલ્લાના ૧૧ તાલુકા કર્યા છે તેઓમાં ૨૩ મોટા
કર્યા છે. સર્વથી ચઢીઆતું શહેર હુમલી સૂતરાઉ અને બિનના
ઠાપડને માટે પ્રખ્યાત છે.

૬. સાવનૂર જાગીર.—એ ધારવાડ જિલ્લાની પૂર્વે છે.

એનું ક્ષેત્રફળ ૮૦ ચોરસ મૈલ અને ૧૬,૮૭૬ માણસની વસ્તી
છે. એ સંસ્થાન પહાણ વંશના મુસલમાન નવાબનું છે. અને
પહેલાં પેશવાના હાથ નીચે હતું. હાલનો નવાબ બાળક હોવાથી
ઇંગ્લેન્ડ તરફથી ધારવાડનો કલેક્ટર એ સંસ્થાન ઉપર દેખરેખ
રાખે છે. મુખ્ય નિકાસ રૂ, જુવાર, ડાંગર, કળથી, મગ, નાળિયેર,
દીવેલી, તુવર, પાન અને શેરડી.

૭ ઉત્તર કાનડા.—મદ્રાસ સરકારે ઉત્તર કાનડા દેશ મુંબઈ
સરકારને સને ૧૮૯૧ માં સોંપ્યો.

એનું ક્ષેત્રફળ ૩,૮૧૦ ચોરસ મૈલ અને વસ્તી ૪,૪૬,૩૫૧
માણસની છે. એની ઉત્તરે બેલગામ, પૂર્વે ધારવાડ અને મૈસૂરનું
જિલ્લો, દક્ષિણે મૈસૂર અને મદ્રાસ ઇલાકા, અને પશ્ચિમે અરબી

સમુદ્ર તથા પોર્ટુગીઝ તાબાનું ગોવા સંસ્થાન છે. ધાટની નીચલી ભૂમિ અને ધાટની ઉપલી ભૂમિ એવા જિલ્લાના બે ભાગ છે. સહ્યાદ્રિ પર્વત છેક ઉત્તર ભાગ કરતાં કાનડામાં દરિયાની વધારે પાસે છે તેથી તેની તળેટી અને દરિયા વચ્ચે પાંચથી પંદર મૈલ પહોળાઈ છે. ઉત્તર કાનડામાં ધાટની ઉપર અને હેહળ જગલો છે. એમાં સર્વ મળી નવ નદીઓ છે. તેમાંની તુંગભદ્રાને મળનારી વરધા તથા શેરવતી મુખ્ય છે. ગેરસોપાની પાસે શેરવતી ધાટ ઉપરથી નીચા પ્રદેશમાં ઘાઘ પડે છે. એમાંના સૌથી ઊંચામાં ઊંચો ઘાઘ ૮૯૦ ફુટ છે. અહિંના લોકની ભાષા કાનડી છે પરંતુ મરાઠી અને કાનડીની મિશ્રિત મરાઠી અને કોંકણી ધણું કરીને કાંઠા ઉપર વસનારા લોક બોલે છે. લોકનો મુખ્ય હિંદુ મત છે, અને મુખ્ય ખેતી છે. રાગી અને શેરડી પણ પાકે છે. બાગાયત પેદાશમાં નાળિયેર, સોપારી, એલચી, અને મરી છે, તે દેશમાં ખપે છે અને પરદેશ ખાતે પણ મોકલવામાં આવે છે.

હાલમાં એ દેશના ૮ તાલુકા અને ૩ મહાલ કર્યા છે તેમાં ૭ મોટા કરબા છે. એમાંના કારવાર, કુંવટા અને હોનાવર મોટાં બંદરો છે. મુંબઈ તથા કરાંચીની પેઠે ચોમાસામાં વહાણોનું સ્થાય થઈ શકે એવું ત્રીજું બંદર માત્ર કુરવાડ છે.

